

Burgerschapscompetenties onder voormalige mbo en havo/vwo leerlingen in het hoger onderwijs

UNIVERSITEIT TWENTE.

MSc EVELINE DIJKDRENTH

Burgerschapscompetenties onder voormalige mbo en havo/vwo leerlingen in het hoger onderwijs

MSc Eveline Dijkdrenth

s1251384

Post-Master Scriptie

Masteropleiding Leraar VHO Maatschappijleer

Begeleiders:

M.A. M.Phil. M.I. Jeliaskova

dr. M.E.G.M. Rol

UNIVERSITEIT TWENTE.

NOVEMBER 2013

Samenvatting

Sinds 2006 zijn alle scholen in het voortgezet onderwijs en mbo verplicht om burgerschapsonderwijs te geven. Hiermee moet 'actief burgerschap en sociale integratie' bevorderd worden (Onderwijsinspectie 2006, 4). In het mbo wordt hier extra aandacht aan besteed bij het vak Loopbaan en Burgerschap en in het voortgezet onderwijs bij het vak Maatschappijleer. Beide vakken hebben een verschillende focus en definitie van burgerschap. Loopbaan en burgerschap richt zich voornamelijk op het aanleren van sociale regels, terwijl Maatschappijleer zich veel meer richt op kritische en analytische vaardigheden.

Het doel van burgerschapsonderwijs is kritisch analytische en actieve burgers op te leiden. Leerlingen moeten leren maatschappelijke en politieke vraagstukken te analyseren en kritische te benaderen en daarnaast hun eigen positie in de maatschappij vinden. Het is aan een docent maatschappijleer om de leerling te begeleiden bij het maken van een eigen keuze in het politieke spectrum. Deze keuze kan niet objectief gemaakt worden want de samenleving is een menselijk construct en daarom per definitie subjectief. Juist deze subjectiviteit van de samenleving is per definitie de kern van burgerschapsonderwijs. Het vereist een denk- en redeneervaardigheid waarbij iemand de nuance van de maatschappij kan analyseren en begrijpen en daardoor volwaardig kan functioneren in de samenleving. Bij burgerschapsonderwijs is het dan ook van belang dat men streeft om de politieke diversiteit en de democratische pluralistische samenleving centraal te stellen en dit op een zo neutraal mogelijk manier aan te bieden.

Echter wanneer het politieke karakter van burgerschap wordt ontkent en het burgerschapsonderwijs simpel draait om waardeoverdracht en het aanleren van sociale regels dan zullen leerlingen niet kritisch leren nadenken of leren een weloverwogen keuze te maken en maar in zeer beperkte mate een onderbouwde mening erop na houden (ibid, 86). Hiermee krijg je gehoorzame burgers, maar geen kritisch analytische actieve burgers, terwijl dat het doel van burgerschapsonderwijs is.

In dit onderzoek breng ik naar voren dat Loopbaan en Burgerschap door de focus op het aanleren van sociale regels voorbij gaat aan het doel van burgerschapsonderwijs. Leerlingen die het vak Maatschappijleer op de havo of vwo volgden zijn beter in staat om om te gaan met verschillen en veranderingen in de maatschappij.

Voorwoord

In mijn eerste antropologische master heb ik puur kwalitatief onderzoek gedaan. Kwalitatief onderzoek geeft vaak een beter inzicht en gaat veel dieper op onderwerpen in dan kwantitatief onderzoek. Toch heb ik in dit onderzoek daar wel voor gekozen. Dit heeft twee redenen. Ten eerste wilde ik zelf een keer kwantitatief onderzoek gedaan hebben. De tweede reden is dat dit onderzoek het beste op deze manier gedaan kon worden. Het was voor mij een avontuur om te werken met SPSS en de uitkomsten waren voor mij spannend en zeer interessant om mee aan de slag te gaan. Echter de vragen die door dit onderzoek zijn ontstaan geven juist weer aanleiding tot kwalitatief onderzoek.

Ondertussen werk ik bij Saxion als docent Sociologie en werk ik met zowel voormalige mbo leerlingen als vo leerlingen. Ik geef vakken die draaien om het kritisch en analytische vermogen van de student om de maatschappij te begrijpen en hierin als kritisch burger deel te nemen. Mijn voorkennis als docent maatschappijleer en de kennis die ik heb opgedaan tijdens die onderzoek stelt mij in staat om mijn lessen nog beter in te richten. Deze praktische master is een geweldige aanvulling op mijn Culturele Antropologie master.

De bedoeling van dit afstudeeronderzoek was om een klein onderzoek te doen voor mijn post-master Leraar VHO Maatschappijleer, dit is iets groter geworden dan gepland. Door mijn baan naast mijn afstuderen heb ik vertraging opgelopen, maar dit heeft mij ook in staat gesteld om dit onderzoek uit te voeren met behulp van de studenten van de Academie Creatieve Technologie van Saxion. Ik ben hen dan ook dankbaar dat zij hebben meegewerkt.

Tenslotte wil ik mijn beide begeleiders Margarita Jeliazkova en Menno Rol bedanken voor hun kritische blik en vragen. Zij hebben mij scherp gehouden tijdens het doen en schrijven van dit onderzoek.

Inhoudsopgave

1.	Inleiding	3
2.	Burgerschapscompetenties	5
2.1.	Burgerschap	5
2.2.	Burgerschapscompetenties meten	6
2.3.	Onderwijsmethode	9
2.4.	Stemgedrag	10
2.5.	Kennisreflectie	11
2.6.	Analytische raamwerk	12
3.	Doelstellingen Maatschappijleer en Loopbaan en Burgerschap	14
3.1.	Doelstellingen Maatschappijleer	14
3.2.	Doelstellingen Loopbaan en Burgerschap	18
3.3.	Verschillen en overeenkomsten Maatschappijleer en Loopbaan en Burgerschap	19
4.	Methodologie	22
4.1.	Meetinstrument Burgerschapscompetenties	22
4.2.	Toepassing	23
4.3.	Surveyvragen burgerschapscompetenties	24
4.4.	Surveyvragen onderwijsmethode	30
4.5.	Surveyvragen stemgedrag	30
4.6.	Surveyvragen kennisreflectie	30
4.7.	Onderzoekspopulatie en data-analysetechnieken.	32
4.8.	Betrouwbaarheid en Validiteit	32
5.	Analyse	35
5.1.	Relatie tussen vooropleiding en burgerschapscompetenties	35
5.2.	Relatie tussen vooropleiding en onderwijsmethode	41
5.3.	Relatie tussen vooropleiding en stemgedrag	41
5.4.	Relatie tussen vooropleiding en kennisreflectie	42
6.	Conclusie	44
7.	Referenties	47
	Appendix A - Domeinen Maatschappijleer	49
	Appendix B - Surveyvragen	52
	Appendix C Originele vragen Burgerschap Meten	57

Lijst van tabellen

Tabel 2.1 Conceptueel schema burgerschapscompetenties	7
Tabel 2.2 Competentiefases	8
Tabel 2.3 Indicatoren voor actief burgerschap	11
Tabel 3.1 Hoofddomeinen Maatschappijleer	15
Tabel 3.2 Overzicht kerntaken document Leren, Loopbaan en Burgerschap	20
Tabel 4.1 Type vraagstellingen	22
Tabel 4.2 Antwoordalternatieven	23
Tabel 4.3 Conceptueel schema burgerschapscompetenties: Attitude	24
Tabel 4.4 Conceptueel schema burgerschapscompetenties: Vaardigheden	26
Tabel 4.5 Conceptueel schema burgerschapscompetenties: Reflectie	28
Tabel 4.6 Aantal respondenten per studiejaar	32
Tabel 4.7 Interne consistentie burgerschapscompetenties	33
Tabel 4.8 Interne consistentie kennisreflectie, stemgedrag en onderwijsmethode	33
Tabel 5.1 Statistiek democratisch handelen	35
Tabel 5.2 Democratisch handelen	36
Tabel 5.3 Statistiek maatschappelijk verantwoord handelen	37
Tabel 5.4 Maatschappelijk verantwoord handelen	37
Tabel 5.5 Statistiek omgaan met conflicten en verschillen	38
Tabel 5.6 Omgaan met conflicten en verschillen	39
Tabel 5.7 Onderwijsmethode	41
Tabel 5.8 Stemgedrag per vooropleiding	42
Tabel 5.9 Stemgedrag mbo, havo, vwo	42
Tabel 5.10 Kennisreflectie	43

Lijst van figuren

Figuur 2.1 Analytisch raamwerk	12
Figuur 4.1 Directe en indirecte instroom in het hbo 2006-2012	34

Lijst van boxen

Box 2.1 Deelvragen	13

1. Inleiding

De samenleving wordt steeds complexer als gevolg van onder andere intercontinentale massa immigratie, de ontwikkeling van massacommunicatietechnologie en in toenemende mate de contacten met verschillende werkgevers. Deze ontwikkelingen zorgen ervoor dat individuen met steeds meer en verschillende mensen in aanraking komen. De Nederlandse overheid geeft daarom in het rapport *Citizenship - made in Europe: living together starts at school* (2004) aan dat het belangrijk is om burgers hiervoor op te leiden:

In complex societies, not all parents always manage to educate citizens without assistance on the part of society as a whole. This is especially true when societies undergo rapid changes, requiring a recalibration of citizenship. When a new generation grows up in a society that fundamentally differs from the society in which their parents were raised, additional efforts on the part of society are needed to define and further social cohesion. This is where education comes in (Helden van. 2004, 9).

Sinds 2006 zijn scholen verplicht om 'actief burgerschap en sociale integratie' van leerlingen te bevorderen (Onderwijsinspectie 2006, 4). Scholen mogen dit zelf invullen en de onderwijsinspectie stelt vast of het onderwijsaanbod geldt als bijdrage aan de competenties van leerlingen die actief burgerschap en sociale integratie bevorderen. Deze invulling moet er mede op gericht zijn dat leerlingen 'kennis hebben van en kennismaken met verschillende achtergronden en culturen van leeftijdsgenoten, en er mede van uitgaat dat leerlingen opgroeien in een pluriforme samenleving' (ibid, 5).

Het rapport *Onderwijs en Burgerschap* van de Onderwijsraad geeft aan dat het concept burgerschap verwijst naar meerdere relaties tussen de overheid en burger en tussen burgers onderling (Onderwijsraad 2003, 9). Ten eerste heeft burgerschap een politiek juridische dimensie. Vaak wordt onder burgerschap een juridisch-politieke status verstaan, zoals het hebben van de nationaliteit van een bepaalde staat en daardoor het staatsburger zijn van die staat. Aan deze vorm van burgerschap zijn specifieke rechten en plichten verbonden, het is gerelateerd aan het juridisch *mogen* en *moeten*. Actief en passief kiesrecht, recht op onderwijs, allerlei rechten gerelateerd aan de verzorgingsstaat (recht op bijstand) en het bezitten van een reisdocument zijn enkele voorbeelden (ibid, 9-10).

Daarnaast draait burgerschap om het *kunnen* en *willen* participeren in een gemeenschap en hieraan bijdragen. Dit is de sociaal-culturele en economische dimensie van burgerschap. Het gaat hierbij om werk en inkomen, de sociale zekerheid, maar ook verbondenheid met en verantwoordelijkheid voor de maatschappij (ibid, 10). Deze tweede definiëring van burgerschap is waar in het onderwijs de nadruk op ligt. Hierbij is de eerste definiëring wel van belang, aangezien juridische kennis van burgerschap een positieve rol kan spelen bij het gestalte geven aan actief burgerschap.

In het middelbaar beroepsonderwijs (mbo) en voorgezet onderwijs (hierna vo genoemd) besteedt men extra aandacht aan burgerschapscompetenties. In het mbo bij het vak Loopbaan en Burgerschap en in het vo bij het vak Maatschappijleer. Iedere leerling volgt dit vak verplicht. Hoewel Loopbaan en Burgerschap en Maatschappijleer het doel hebben om burgerschapscompetenties bij te brengen, richten beide vakken zich op een heel ander kernaspect van de competenties. De kerntaken van Loopbaan en Burgerschap

richten zich op het vormen van een verantwoordelijke, werkende burger die zichzelf ontplooit en weet hoe hij of zij zich dient te gedragen op het werk en in openbare ruimtes. Bij Maatschappijleer ligt de nadruk meer op algemene kennis en op het ontwikkelen van een analytisch vermogen om de maatschappij te kunnen doorgronden en zodoende in staat te zijn om als geïnformeerd actief burger in deze maatschappij mee te draaien.

In het verleden zijn er meerdere studies geweest die burgerschapscompetenties hebben gemeten onder jongeren tot en met 16 jaar (Ledoux et al. 2010). Er is echter nooit gekeken naar de lange termijn effecten van burgerschapsonderwijs in het algemeen en naar het effect van de verschillen in focus van de vakken op burgerschapscompetenties. Momenteel werk ik bij hogeschool Saxion in Enschede, hier studeren zowel voormalige mbo leerlingen als voormalige havo/vwo leerlingen. Men verwacht van beide groepen dat zij voldoende competenties bezitten om als geïnformeerd burger deel te nemen aan de samenleving. Zowel mbo leerlingen als vo leerlingen zullen als burger moeten functioneren in de Nederlandse samenleving, maar door een verschil in burgerschapsonderwijs kan er ook een verschil in burgerschapscompetenties ontstaan. Om er achter te komen of dit het geval is en wat het gevolg hiervan is werk ik in dit onderzoek met de volgende onderzoeksvraag:

In hoeverre leidt een verschil in focus van het vak Loopbaan en Burgerschap in het mbo en Maatschappijleer in het voortgezet onderwijs tot een verschil in burgerschapscompetenties bij studenten in het Hoger onderwijs?

Mijn huidige werkplek biedt mij de mogelijkheid om zowel voormalige mbo als vo leerlingen vragen te stellen.

Het is belangrijk om eerst helder te krijgen wat er verstaan wordt onder het begrip burgerschap. Daarnaast welke competenties en indicatoren voor mijn onderzoek belangrijk zijn voor het meten van burgerschap. In hoofdstuk twee ga ik hier dieper op in. Vervolgens ga ik in hoofdstuk drie dieper in op de verschillen tussen de vakken Maatschappijleer en Loopbaan en Burgerschap. Hier zal naar voren komen wat de focus is van beide vakken en op welke competenties beide vakken zich richten. In hoofdstuk vier beschrijf ik uitgebreid hoe ik de burgerschapscompetenties van de studenten meet. Hierbij gebruik ik een bestaand meetinstrument van de Universiteit van Amsterdam. In hoofdstuk vijf presenteer ik mijn onderzoeksdata en uiteindelijk geef ik in mijn conclusie antwoord op mijn onderzoeksvraag en geef ik aan welke vragen dit onderzoek heeft opgeroepen.

2. Burgerschapscompetenties

Burgerschap is een term die in ieder land op een andere manier wordt uitgelegd en binnen landen een andere invulling krijgt per politieke stroming. Het draait hier voornamelijk om de mate van actief burgerschap. Ik maak gebruik van een definitie die heel breed is en zowel het macro niveau - de relatie tussen de burger en de overheid - en het micro niveau - tussen burgers - beslaat. In paragraaf 3.2 ga ik in op de wijze waarop kennis, gedrag en vaardigheden worden aangeleerd en de invloed hiervan op burgerschapscompetenties. Daarnaast is tevens de onderwijsmethode van invloed op burgerschapscompetenties, dit licht ik in paragraaf 2.4 verder toe. Burgerschaps-onderwijs heeft als doel om actief burgerschap te promoten. Er zijn verschillende vormen van actief burgerschap, waaronder stemmen, deelnemen aan debatten en vreedzame protesten, actief zijn voor een politieke partij en vrijwilligerswerk verrichten. Ik beperk mij tot stemgedrag en licht in subparagraaf 2.5 nader toe hoe ik dit gebruik in mijn onderzoek. In subparagraaf 2.6 leg ik uit dat ik tevens de reflectie op de opgedane kennis meeneem in mijn onderzoek. Het gaat bij deze reflectie om hoe studenten het vak en de opgedane kennis beoordelen. Ten slotte vat ik in het analytisch raamwerk de belangrijkste indicatoren voor mijn onderzoek samen en presenteer ik in box 2.1 de deelvragen die hierbij horen.

2.1. Burgerschap

Na de Tweede Wereldoorlog was er een grote wetenschappelijke belangstelling voor burgerschap door de opstelling van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens in 1948 en in 1953 de Europese Conventie voor de Rechten van de Mens en de Raad van Europa (Olgers et al. 2010, 81). In de theorievorming van burgerschap staat de meerduidigheid van het begrip centraal. Belangrijk voor burgerschap is een bepaalde mate van participatie in het politieke domein, maar de gewenste mate van participatie hangt sterk af van de politieke ideologie. Olgers et al. geven dan ook aan dat de definitie niet alleen per samenleving verschilt, maar ook wisselt binnen een samenleving met de ideologie van de schrijver of heersend politieke partij. In een links ideologische analyse van het begrip burgerschap zijn niet alleen rechten en plichten een belangrijk onderdeel, maar staat de sociale positie van de burger centraal en de relatie van het individu met de staat, het macroniveau. Een (zeer) actieve politieke participatie van alle burgers is dan gewenst. Wanneer iemand juist meer rechts van het politieke midden is georiënteerd zal politieke participatie minder belangrijk zijn en zal de definitie meer gericht zijn op het microniveau, de relatie tussen personen. Het zal eerder geaccepteerd worden dat een kleine groep elite beslissingen neemt en participatie van een groot deel van de bevolking daarom niet wenselijk is. De uitleg van burgerschap is dus afhankelijk van de politieke ideologie (ibid, 82-83).

De meest complete definitie van burgerschap is van Paul Close (1995), die meerdere definities samenbrengt en zich zowel op het macro als het microniveau richt. Hij definieert burgerschap in relatie tot; de staat, de wet, binnen en tussen groepen mensen, en tussen individuen. Close zegt dat burgerschap in essentie een intern georiënteerde relatie is die mensen als individu hebben met de natiestaat waar zij lid van zijn doordat zij als burger rechten hebben die worden gegeven, gewaarborgd en afgedwongen door de staat. Maar het is niet alleen een juridische relatie tussen staat en burger, het is ook een politieke,

economische en sociale relatie. Het zijn relaties die worden gekenmerkt door macht en processen van verandering. Burgerschap is altijd een individuele relatie, maar brengt mensen tot op zekere hoogte samen binnen collectiviteiten. Burgerschap is een netwerk van micro en macro relaties (Close 1995, 1).

De mate waarin politieke participatie gewenst is hangt af van het politieke spectrum waar iemand zich in bevindt. Het is aan een docent maatschappijleer om de leerling te begeleiden bij het maken van een eigen keuze in dit politieke spectrum, deze keuze kan niet objectief gemaakt worden want de samenleving is een menselijk construct en daarom per definitie subjectief. Juist deze subjectiviteit van de samenleving is per definitie de kern van burgerschapsonderwijs. Het vereist een denk- en redeneervaardigheid waarbij iemand de nuance van de maatschappij kan analyseren en begrijpen en daardoor volwaardig kan functioneren in de samenleving.

Naast de definitie is het doel van burgerschapsonderwijs belangrijk. De Europese Commissie geeft aan dat het doel van burgerschapsonderwijs is 'om kritisch denken, analytische vaardigheden en attitudes te ontwikkelen en om op deze manier actieve deelname op school en in de samenleving te bevorderen' (Neth-ER 2012) Oplossingen van maatschappelijke en politieke problemen liggen niet voor handen. Voorlopige oplossingen komen tot stand door een strijd van actoren op basis van hun belangen en ideologieën tijdens debatten. Hierbij is het van groots belang dat een leerling leert om maatschappelijke vraagstukken te analyseren en kritisch te benaderen en op basis hiervan zijn/haar positie in te nemen. Het draait daarom niet om het kennen van bepaalde regels en die kunnen opvolgen, maar om het kritische benaderen van die regels en om kunnen gaan met veranderingen die er optreden in de maatschappij (Olgers et al 2010, 30). In het burgerschapsonderwijs is het dan ook van belang dat men streeft om de politieke diversiteit en de democratische pluralistisch samenleving centraal te stellen en dit op een zo neutraal mogelijk manier aan te bieden. Echter wanneer het politieke karakter van burgerschap wordt ontkent en het burgerschapsonderwijs simpel draait om waardeoverdracht en het aanleren van sociale regels dan zullen leerlingen niet kritisch leren nadenken of leren een weloverwogen keuze te maken en maar in zeer beperkte mate een onderbouwde mening erop na houden (ibid, 86). Hiermee krijg je gehoorzame burgers, maar geen kritisch analytische actieve burgers, terwijl dat het doel van burgerschapsonderwijs is.

2.2. Burgerschapscompetenties meten

Competenties refereren vaak naar een samenhang van kennis, vaardigheden en attitudes die het een persoon mogelijk maken om problemen op te lossen binnen een bepaald domein (Eraut 1994, 203). Het gaat dus niet om het leren van geïsoleerde kennis, vaardigheden en attitudes, maar om het toepassen hiervan om in het geval van burgerschapscompetenties actief deel te kunnen nemen aan de maatschappij als een kritisch analytisch burger. Voor het meten van burgerschapscompetenties in dit onderzoek gebruik ik het conceptuele schema burgerschapscompetenties van Ten Dam et al. (2010a, 319). Dit schema (zie tabel 2.1) geeft aan wat een burger volgens hen aan kennis, vaardigheden, attitude en reflectief vermogen moet bezitten om een viertal sociale taken uit te kunnen voeren. Dit schema gebruikten zij vervolgens als uitgangspunt voor het meetinstrument *Burgerschap Meten* (Ten Dam et al. 2010a), dat ontwikkelt is voor het meten van burgerschapscompetenties in het voortgezet onderwijs. In aangepaste vorm, waar ik in het volgende hoofdstuk nog uitgebreid op inga, maak ik in dit onderzoek

Tabel 2.1. Conceptueel schema burgerschapscompetenties

Componenten	Kennis weten, begrijpen, inzicht hebben in	Attitude vinden, willen, bereid zijn	Vaardigheid een inschatting maken van wat je kunt	Reflectie nadenken over onderwerpen
Sociale Taken	Een jongere met deze kennis....	Een jongere met deze attitude...	Een jongere met deze vaardigheid...	Een jongere met deze reflectie
Democratisch handelen Het aanvaarden van en bijdragen aan een democratische samenleving	...weet wat democratische principes zijn en wat het handelen volgens deze principes inhoudt.	...wil ieders stem horen, dialoog aangaan en een actieve, kritische bijdragen leveren	...kan het eigen standpunt naar voren brengen en luisteren naar de standpunten van anderen.	...denkt na over (on)democratische kwesties en kwesties van (on)macht en (on)gelijke rechten.
Maatschappelijke verantwoord handelen Medeverantwoorde- lijkheid nemen voor de leefgemeenschappen waartoe men behoort.	...kent sociale regels (wettelijke of ongeschreven regels voor het sociaal verkeer)	...wil zich sociaal opstellen (niemand uitsluiten), is bereid tot zorg en hulp, wil de andere en het milieu niet schaden door eigen gedrag.	...kan zich sociaal rechtvaardig opstellen.	...denkt na over belangentegenstellin- gen, sociale cohesie, sociale processen (in- en uitsluiting) en eigen bijdrage aan sociale rechtvaardigheid
Omgaan met conflicten Betreft (lichte) conflictsituaties of belangen- tegenstellingen waarbij de jongere zelf 'partij' is	...kent manieren om conflicten op te lossen zoals zoeken naar win-win oplossingen, hulp van anderen inroepen, ongelijk bekennen, escalatie voorkomen	...wil conflicten onderzoeken, is bereid het standpunt van de ander serieus te nemen en samen naar een acceptabele oplossing zoeken.	...kan naar de ander luisteren, zich in de ander verplaatsen en win-win oplossingen zoeken.	....denkt na over hoe het conflict heeft kunnen ontstaan, over eigen en andermans rol daarin en over mogelijkheden om conflicten te voorkomen of op te lossen.
Omgaan met verschillen Bij 'verschillen' denken we hier met name aan sociale, culturele, religieuze en uiterlijke verschillen.	...kent verschillen van culturele aard, heeft kennis van gedragsregels in verschillende sociale situaties, weet wanneer er sprake is van vooroordeel en discriminatie	...wil andermans opvattingen en leefstijl leren kennen, staat positief tegenover verschillen.	...kan zich bewegen in onbekende sociale situaties, zich aanpassen aan andermans wensen of gewoonten.	...denkt na over aard en gevolgen van verschillen tussen mensen, culturele achtergronden van gedrag en processen van in- en uitsluiting.

Bron: Dam et al. 2010a, 319

gebruik van dit meetinstrument. In dit hoofdstuk bespreek ik de theoretische achtergrond van het conceptuele schema van burgerschapscompetenties.

In het paper *Sociale competenties langs de meetlat* bespreken Ten Dam et al. (2003) de term sociale competentie. Dit doen zij vanuit het perspectief van de ontwikkelingspsychologie en sociale participatie en burgerschap. Beide perspectieven dragen bij aan de totstandkoming van het meetinstrument voor burgerschapscompetenties van Ten Dam et al. (2010a).

Binnen de ontwikkelingspsychologie zijn sociale competenties de 'normale ontwikkelingsgang' het 'adequaat functioneren' van kinderen en jongeren (Ten Dam et al. 2003, 27). Per ontwikkelingsfase zijn er andere sociale taken die een kind moet kunnen vervullen en die sociale taken brengen het kind naar volwassenheid. Aandacht voor sociale competenties is vanuit dit perspectief wenselijk wanneer deze ontwikkeling verstoord dreigt te worden. Of iemand sociaal competent handelt hangt af van de sociaal culturele groep waartoe hij of zij behoort. (Ibid, 24-27). Ten Dam et al. gebruiken het perspectief vanuit de ontwikkelingspsychologie in hun meetinstrument door aan te geven dat kennis, attitude, vaardigheden en reflectief vermogen per sociale taak afhangt van de levensfase waarin een kind of jongeren zich bevindt. Zij baseren dit op een ontwikkelingslijn van sociale competenties die Vergeer (1998) schetst aan de hand van een literatuurstudie. Vergeer beschrijft per verschillende leeftijdsgroep de relevante ontwikkelingen bij kinderen en jongeren met betrekking tot sociale competenties (zie tabel 2.2). Hij onderscheidt drie levensfases: de voorschoolse periode, de basisschool periode

Tabel 2.2 Competentiefases

fase	sociale competentie
voorschoolse periode	ontwikkelen van gehechtheidsrelaties met één of meer opvoeders ontwikkelen van exploratief gedrag ontwikkelen van autonomie controle krijgen over innerlijke impulsen begrip krijgen voor sociale regels
basisschool periode	verwerven van sociale en relationele vaardigheden in algemene zin leren om in risicovolle situaties de juiste (ethische) beslissingen te nemen leren onderkennen en respecteren van rechten en belangen van zwakkeren opbouwen van positieve en stabiele relaties met leeftijdsgenoten
adolescentie	zelfstandigheid en autonoom kiezen komen op de voorgrond vormen van eigen identiteit zelfstandig functioneren in een groep functioneren in een multiculturele leefomgeving omgaan met discriminatie en agressie

Bron: Vergeer (1998) in Ten Dam et al. 2003, 41

en de adolescentie. De ontwikkelingstaken worden naar mate men ouder wordt steeds complexer.

Vanuit het perspectief van sociale participatie en kritisch burgerschap zijn sociale competenties de eisen die aan burgers worden gesteld om te kunnen functioneren als burger in een democratische en multiculturele wereld. De visie op de samenleving bepaalt hierbij de invulling van de sociale competenties. De moderne samenleving is een multiculturele samenleving en stelt specifieke eisen aan burgers. Adequaat participeren is

hierbij het flexibel omgaan met verschillen. Belangrijk is dat een burger kan wisselen van perspectief, zodat men kan omgaan met de verschillende culturele achtergronden en sociale spanningen kan hanteren (Van Oenen et al. 2001, 19). Ten slotte zijn sociale competenties onderdeel van de identiteitsvorming. 'Doordat jongeren/burgers actief participeren in de samenleving en verantwoordelijkheid (leren) nemen voor die samenleving en voor sociale relaties, ontwikkelen zij hun eigen identiteit' (Ten Dam et al. 2003, 30).

Het conceptuele schema van burgerschapcompetenties geeft verticaal vier sociale taken weer (zie tabel 2.1). Deze sociale taken zijn de eisen die gesteld worden aan burgers om te kunnen functioneren in een democratische en multiculturele samenleving. Sociale taken omschrijven Ten Dam et al. als '...het functioneren in een groep of (breder) in de samenleving. Het gaat om de taken die iedereen altijd zal moeten vervullen, en die inherent "maatschappelijk" van aard zijn' (Ten Dam et al 2003, 72). Zij onderscheiden verschillende domeinen: burgerschap, het politieke, sociale en individuele domein. Deze domeinen zijn vertaald naar *democratisch handelen*, *maatschappelijk verantwoord handelen*, *omgaan met conflicten*, en *omgaan met verschillen* (Ten Dam et al 2010a, 5). Per sociale taak definiëren zij wat het 'adequaat kunnen vervullen van die taak veronderstelt aan kennis, attitude, vaardigheid en reflectie' (Ten Dam et al 2003, 2). De sociale taken zijn gebaseerd op het 'sociaal geaccepteerde wijze kunnen functioneren in de samenleving' (Ten Dam et al. 2010a, 5).

De sociale taken en definities in schema 2.1 zijn voorgelegd aan experts uit het basisonderwijs, voortgezet onderwijs, onderwijswetenschappers en de inspectie van onderwijs. Vervolgens beoordeelden zij dit als 'representatief en betekenisvol voor burgerschapspraktijken van jongeren in de leeftijd van 11-16 jaar' (ibid, 5). De definities uit dit schema zijn vervolgens tot items in vragenlijsten geoperationaliseerd. De items meten uiteindelijk de burgerschapscompetenties bij leerlingen. Een groot deel van deze vragen gebruik ik in aangepaste vorm in mijn survey die ik nader toelicht in het methodologische hoofdstuk.

Kennis vormt een belangrijk onderdeel van het schema van Ten Dam et al. Politieke en maatschappelijke kennis wordt onderverdeeld in achtergrondkennis, feitenkennis en functionele kennis (Vis 1995, 314). Achtergrondkennis draait om politieke concepten (democratie, macht, representatie, vrijheid) politieke filosofie, politiek systeem, procedures en belangrijke historische gebeurtenissen. Dit soort kennis zorgt ervoor dat men bij huidige en toekomstige politieke gebeurtenissen de ideologie erachter kan herkennen. Functionele kennis draait om kennis die mensen bezitten om te weten en krijgen waar zij recht op hebben. Het meetinstrument van Ten Dam et al. is zo ontworpen dat leerlingen, onder toezicht oog van een docent, in een beperkte tijd vragen beantwoorden. Omdat ik geen invloed kan uitoefenen op de wijze waarop mijn participanten kennisvragen beantwoorden, kies ik ervoor om in deze vorm geen kennisvragen op te nemen in mijn survey.

2.3. Onderwijsmethode

Uit verschillende onderzoeken naar de impact van burgerschapsonderwijs blijkt dat kennis, gedrag en vaardigheden het beste aangeleerd worden in onderwijsprogramma's met een actieve onderwijsmethode (Dee 2004; Milligan et al. 2003; Campbell 2006; Whiteley 2005; Putnam 2000; Turney-Purta et al; 2001, Andolina et al. 2003). Hierbij is een

open lesklimaat van groot belang. Eén van de belangrijkste conclusies van de IEA¹ Civic Education Study is dat een open lesklimaat tijdens discussies in de klas de maatschappelijke kennis en betrokkenheid vergroot (Torney-Purta et al. 2001, 136-138).

Andere elementen van een actieve onderwijsmethode zijn de vorm van toetsing, mogelijkheden van leerlingen om te participeren in school en invloed uit te kunnen oefenen op het schoolbeleid en de mogelijkheid om via school deel te nemen aan de gemeenschap. In de studie van Andolina et al. (2003) naar de relatie tussen meerdere van deze elementen en de output van burgerschapsonderwijs vond zij meerdere positieve correlaties. Zij vond onder andere dat onderwijzers een grote impact hebben op de betrokkenheid van leerlingen wanneer zij deelnamen aan debatten en discussies en betogen hielden. Deze leerlingen namen veel eerder deel aan verschillende activiteiten binnen en buiten de school dan diegene die niet zulk soort onderwijs genoten. Daarnaast vond zij dat leerlingen die via school vrijwilligerswerk deden meer betrokken waren bij de gemeenschap. Als deze leerlingen daarnaast ook nog over hun vrijwilligerswerk op school konden praten was het waarschijnlijker dat zij met andere zouden samenwerken rondom problemen in de gemeenschap of inzamelacties hielden voor goede doelen.

Kortom een actieve onderwijsmethode, waarbij discussie en participatie centraal staat, met betrekking tot burgerschapsonderwijs kan van invloed zijn op burgerschapscompetenties. Onderwijsmethode is daarom onderdeel van mijn onderzoek. Ik kijk of hierin een verschil zit tussen de vakken Loopbaan en Burgerschap en Maatschappijleer.

2.4. Stemgedrag

Burgerschapsonderwijs heeft als uiteindelijk doel om actief burgerschap te promoten. Het Ministerie van Onderwijs definieert actief burgerschap als volgt: 'de bereidheid en het vermogen deel uit te maken van een gemeenschap en daar een actieve bijdrage aan te leveren' (Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap 2010). De Weert et al. (2005) bestudeerden in het rapport *Indicators for Monitoring Active Citizenship and Citizenship Education* voor de Europese Commissie (EC) vijf internationale datasets op bruikbaarheid en methodologische kwaliteit om actief burgerschap te kunnen meten.

Uit deze studie komen een aantal uitkomstindicatoren voor actief burgerschap naar voren die daadwerkelijk actief burgerschap meten, zie tabel 2.3. Verschillende

---

¹ The International Association for the Evaluation of Educational Achievement

Tabel 2.3 Indicatoren voor actief burgerschap

Indicator	Vorm	Thema's voor indicatoren
Sociale participatie	- Binnen organisaties	- Vrijwilligerswerk binnen een organisatie
	- Binnen sociale netwerken	- Vrijwilligerswerk binnen een sociaal netwerk - Organiseren van activiteiten voor de gemeenschap
Politieke participatie	- Binnen formele instituties	- Lidmaatschap politieke partij - Lidmaatschap pressiegroep
	- Binnen het geformaliseerde proces	- Stemmen tijdens verkiezingen - Deelname vreedzaam protest - Deelname aan publiek debat

Bron: De Weerd et al. 2005. 18-21

onderzoeken tonen aan dat burgerschapsonderwijs voornamelijk een positief effect² heeft op stemgedrag (Dee 2004; Milligan et al. 2003; Campbell 2006). Dit onderzoek pretendeert niet alle aspecten van burgerschap te belichten. Toch maakt actief burgerschap onderdeel uit van mijn analyse. Vanwege de beperking richt ik mij daarom alleen op stemgedrag.

2.5. Kennisreflectie

Hierboven zijn de indicatoren van burgerschapscompetenties, de rol die de onderwijsmethode op burgerschapscompetenties kan hebben en de uitkomstindicator stemgedrag beschreven op basis van literatuuronderzoek. Daarnaast ben ik benieuwd naar de reflectie van voormalige mbo en vo leerlingen op hetgeen zij denken geleerd te hebben tijdens het vak Loopbaan en Burgerschap en Maatschappijleer. Bovendien wil ik weten of hier een verschil in zit. Ten eerste wil ik weten of studenten het idee hebben dat zij meer kennis hebben opgedaan van politieke besluitvorming, sociaal-economische vraagstukken en de pluriforme samenleving. Dit zijn drie belangrijke thema's binnen het burgerschapsonderwijs die deels aansluiten bij de burgerschapscompetenties zoals beschreven bij de kenniscomponent in het conceptuele schema van Ten Dam et al. 2010a (zie tabel 2.1).

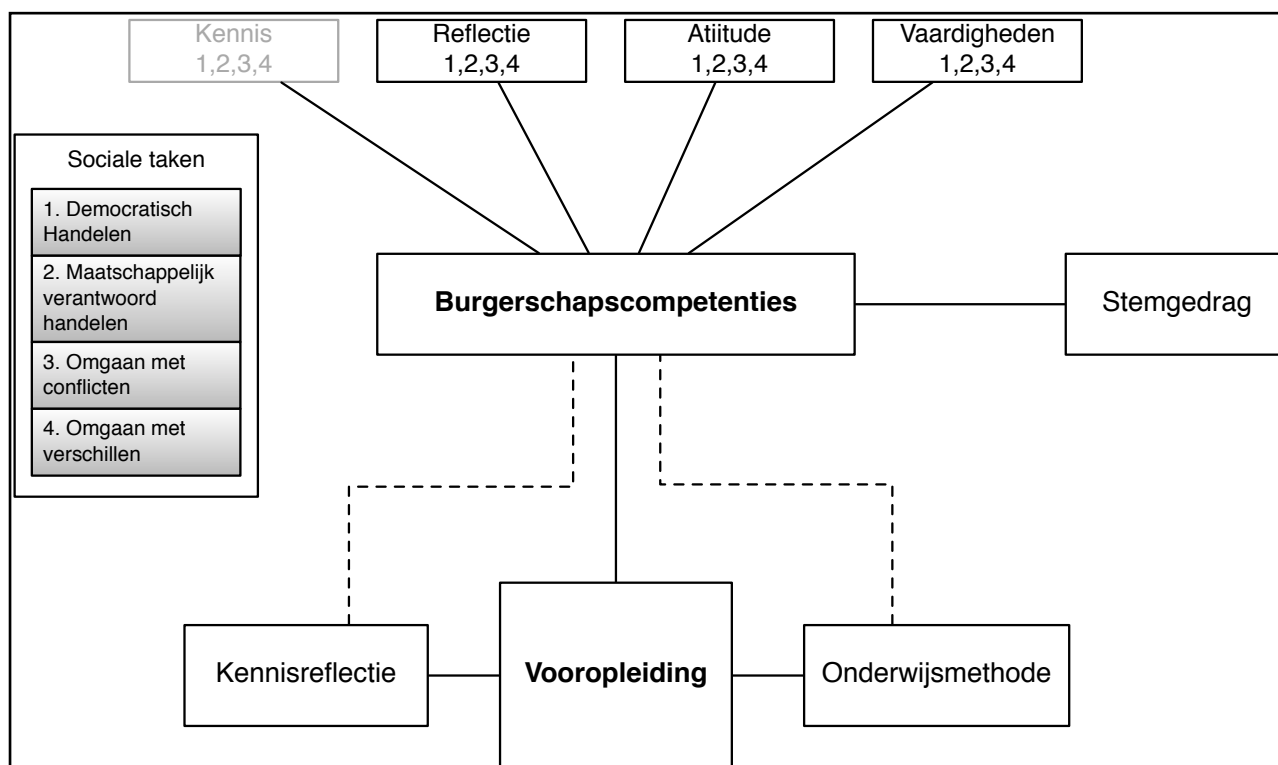
Ten tweede ben ik benieuwd of studenten nu anders denken over hetgeen zij leerden tijdens de lessen Loopbaan en Burgerschap en Maatschappijleer. Nu zij ouder zijn en wellicht meer in aanraking komen met bepaalde politieke en sociale processen en meer levenservaring hebben, is het mogelijk dat hun mening over de materie veranderd is. De materie besproken bij beide vakken wordt tijdens het volgen van de lessen vaak ervaren als een *ver van mijn bed show*. Leerlingen geven vaak aan dat wat zij leren (nog) niet relevant is. In een klein onderzoek van het Centrum voor Onderwijs en Leren naar het imago van Maatschappijleer geven leerlingen aan dat zij denken dat wat zij leren bij Maatschappijleer vooral in de toekomst nuttig is (Hennen 2012, 6). Zowel de reflectie op de lesstof rondom de drie domeinen als de reflectie van de student met betrekking tot de lessen licht ik toe in het methodologisch hoofdstuk. De antwoorden op deze vragen

² Met positief effect wordt het daadwerkelijk stemmen tijdens verkiezingen bedoeld. Op welke partij is van geen enkel belang.

kunnen mij inzicht geven hoe de voormalige leerlingen de lessen en lesstof beoordelen en of hier een verschil in zit en daarnaast of er een verband is met de scores van de burgerschapscompetenties

2.6. Analytische raamwerk

De besproken indicatoren van burgerschapscompetenties, reflectie, onderwijsmethode en stemgedrag staan in onderstaand analytische raamwerk (figuur 2.1). Vooropleiding is hierbij een afhankelijke variabele die van invloed is op de burgerschapscompetenties. De vooropleiding (mbo met Loopbaan en Burgerschap of het vo met Maatschappijleer)

Figuur 2.1 Analytisch raamwerk

bepaalt voor een groot deel de onderwijsmethode en uiteindelijk hoe de voormalige leerling reflecteert op het vak en de kennis. Zowel de reflectie als de onderwijsmethode kunnen de burgerschapscompetenties beïnvloeden, daarom is dit met een stippellijn aangegeven. In mijn onderzoek kijk ik of beide variabelen hier inzicht in geven.

Burgerschapscompetenties bestaat uit verschillende competenties rondom sociale taken: vaardigheden, kennis, reflectie en attitudes (aangegeven met een cijfer). In hoeverre iemand al deze vier competenties beheerst, bepaalt de mate van ontwikkeling van burgerschapscompetenties. In het raamwerk is *Kennis* lichter aangegeven dan de rest. Dit heeft ermee te maken met dat ik kennis niet kan meten in mijn onderzoek, maar voor de volledigheid heb ik dit wel opgenomen in dit raamwerk. Uiteindelijk beïnvloedt de burgerschapscompetenties van een burger zijn of haar actief burgerschap. Mijn onderzoek richt zich op het stemgedrag.

Op basis van dit analytische raamwerk heb ik mijn deelvragen opgesteld, zie voor een overzicht box 2.1 (zie volgende pagina). Aangezien het een vergelijkend onderzoek is, gelden voor voormalige mbo en vo leerlingen dezelfde vragen. De deelvragen vormen de basis voor de survey welke ik voor dit onderzoek heb opgesteld en die ik in het

methodologische hoofdstuk uitgebreid bespreek. Ik categoriseer de eerste twaalf deelvragen aan de hand van de vier sociale taken, zoals aangegeven in het conceptuele schema van Ten Dam et al. (2010a) zie tabel 2.1 en in figuur 2.1 met cijfers aangegeven. Deelvraag 13 gaat over de onderwijsmethode en deelvraag 14 heeft betrekking op het stemgedrag van de student. Ten slotte gaan vragen 15 tot en met 18 in op de reflectie van de student op het vak Loopbaan en Burgerschap / Maatschappijleer.

In het methodologisch hoofdstuk ga ik dieper in op welke vragen er precies in de survey staan en hoe de survey is opgebouwd. Allereerst zet ik de verschillen tussen het vak Loopbaan en Burgerschap en Maatschappijleer uiteen.

Box 2.1 Deelvragen

Indicatoren van burgerschapscompetenties

Democratisch handelen

1. In hoeverre zijn de vaardigheden rondom het democratisch handelen ontwikkeld?
2. In hoeverre zijn de attitudes rondom democratisch handelen ontwikkeld?
3. In hoeverre is het reflectieve vermogen rondom democratisch handelen ontwikkeld?

Maatschappelijk verantwoord handelen:

4. In hoeverre zijn de vaardigheden rondom het maatschappelijk verantwoord handelen ontwikkeld?
5. In hoeverre zijn de attitudes rondom maatschappelijk verantwoord handelen ontwikkeld?
6. In hoeverre is het reflectieve vermogen rondom maatschappelijk verantwoord handelen ontwikkeld?

Omgaan met verschillen:

7. In hoeverre zijn de vaardigheden rondom het omgaan met verschillen ontwikkeld?
8. In hoeverre zijn de attitudes rondom het omgaan met verschillen ontwikkeld?
9. In hoeverre is het reflectieve vermogen rondom het omgaan met verschillen ontwikkeld?

Omgaan met conflicten:

10. In hoeverre zijn de vaardigheden rondom het omgaan met conflicten ontwikkeld?
11. In hoeverre zijn de attitudes rondom het omgaan met conflicten ontwikkeld?
12. In hoeverre is het reflectieve vermogen rondom het omgaan met conflicten ontwikkeld?

Onderwijsmethode

13. Op welke wijze werd er aandacht besteed aan het vak maatschappijleer / Loopbaan en Burgerschap?

Stemgedrag

14. Wat is het stemgedrag van de student?

Kennisreflectie

15. In hoeverre is de student van mening dat de kennis rondom de politieke besluitvorming vergroot is na het volgen van het vak Loopbaan en Burgerschap / Maatschappijleer?
16. In hoeverre is de student van mening dat de kennis rondom sociaal-economische vraagstukken vergroot is na het volgen van het vak Loopbaan en Burgerschap / Maatschappijleer?
17. In hoeverre is de student van mening dat de kennis rondom de pluriforme samenleving vergroot is na het volgen van het vak Loopbaan en Burgerschap / Maatschappijleer?
18. Hoe dacht de student over de relevantie van de materie bij het vak Loopbaan en Burgerschap / Maatschappijleer en is deze mening veranderd?

3. Doelstellingen Maatschappijleer en Loopbaan en Burgerschap

---

Om uiteindelijk iets te kunnen zeggen over het verschil in burgerschapscompetenties tussen voormalige mbo en vo leerlingen is het belangrijk om het verschil tussen de vakken Loopbaan en Burgerschap en Maatschappijleer duidelijk te maken. Beide vakken hebben een specifieke focus en het verschil hiertussen komt naar voren in de einddoelen van beide vakken.

Eerst ga ik kort in op de vorming van het vak Maatschappijleer en de oorsprong van de doelstellingen van dit vak. Vervolgens bespreek ik kort de evolutie en doelstellingen van het vak Loopbaan en Burgerschap. Uiteindelijk vergelijk ik de programma's van beide vakken met elkaar om duidelijk te krijgen waar het verschil tussen beide vakken in zit. Zowel het vak Maatschappijleer als Loopbaan en Burgerschap gaan veranderen, maar in de beschrijving ga ik uit van de eindtermen en kerntaken zoals die voor de studenten, die nu op het hbo studeren, destijds golden.

3.1. Doelstellingen Maatschappijleer

In 1968 werd het vak Maatschappijleer als verplicht vak op alles scholen van het voortgezet en beroepsonderwijs geïntroduceerd. In de loop van de jaren verschoof telkens de focus van het vak. Het vormende aspect van onderwijs stond in de beginjaren centraal. Maatschappijleer was het vak wat de brug moest slaan naar de maatschappij. Het doel van de introductie van het vak Maatschappijleer was om vorm te geven aan de kritische houding ten opzichte van de maatschappij, die in de jaren zestig dominant was (Olgers et al. 2010, 35-36). In die tijd was het onderwijs nog erg autoritair en met het nieuwe vak Maatschappijleer werd een poging gedaan het onderwijs te vernieuwen. Met iedere discipline kon men een onderwijsbevoegdheid Maatschappijleer verkrijgen. Cijfers en huiswerk waren niet gewenst en de leerling bepaalde in hoge mate zelf de leerstof. Er ontstond een relatieve wanorde doordat doel en inhoud van het vak niet duidelijk waren (ibid, 35-37).

Deze relatieve wanorde veranderde geleidelijk en het vak werd steeds meer afgebakend, eerst in thema's en later kwamen daar de verschillende invalshoeken bij. Meer en meer kwam de nadruk te liggen op kennis en de focus ging naar het kunnen denken over politieke en maatschappelijke problemen (ibid, 37-38). Tegenwoordig moet Maatschappijleer bijdragen aan de politieke geletterdheid van een leerling, waardoor een leerling over de maatschappij wil en kan nadenken en op grond hiervan wil en kan oordelen en inziet hoe hij zou kunnen handelen.

Naast Maatschappijleer kunnen vwo-leerlingen en op sommige scholen ook havo-leerlingen in hun vrije ruimte kiezen voor het vak Maatschappijwetenschappen in de profielen Cultuur en Maatschappij en Economie en Maatschappij. Maatschappijwetenschappen gaat dieper in op de achterliggende sociaal wetenschappelijke theorieën van de politicologie, sociologie, criminologie en communicatiewetenschappen. Zowel Maatschappijleer als Maatschappijwetenschappen 'bestuderen het terrein van maatschappij en politiek, afzonderlijk en in samenhang' (ibid, 24). De kern van beide vakken is het analyseren van maatschappelijke en politieke vraagstukken en daarbij het analyseren van eventuele oplossingen en aanpakken. Belangrijk hierbij is dat de leerling zich leert positioneren in het maatschappelijk debat rondom maatschappelijke en politieke vraagstukken en zijn eigen waarden en politieke standpunt leert ontwikkelen.

De maatschappij wordt in drie hoofddomeinen bestudeerd; het politiek juridische domein, het sociaal-economische domein en het sociaal-culturele domein. Tabel 3.1 geeft

Tabel 3.1 Hoofddomeinen Maatschappijleer

Hoofddomein 1: politiek-juridisch domein	Hoofddomein 2: sociaal-economisch domein	Hoofddomein 3: sociaal-cultureel domein
<i>Voorbeelden van centrale begrippen van het domein:</i> politiek systeem; macht; representatie; vrijheid; ideologie; massa-communicatie; conflict; compromis; natie; internationale organisaties; internationale betrekkingen; rechtsstaat; politieke mensenrechten	<i>Voorbeelden van centrale begrippen van het domein:</i> belangen; sociale positie; stratificatie; sociale mobiliteit; (on)gelijkheid; vrije markt; staatsinterventie; maatschappelijk middenveld; verzorgingsstaat en andere sociaal-economische systemen; sociale mensenrechten	<i>Voorbeelden van centrale begrippen van het domein:</i> cultuur; socialisatie; subcultuur; tegencultuur; etniciteit; diversiteit; groepsvorming; uitsluiting; discriminatie; cohesie; culturele mensenrechten

Bron: Olgers et al. 2010, 26

een overzicht van de belangrijke begrippen per hoofddomein. De domeinen worden op twee manieren bestudeerd, in een vergelijkend perspectief tussen verschillende samenlevingen en in een historische perspectief in hun ontwikkeling en veranderingen.

In het *Handboek Maatschappijleer* van Olgers et al. (2010) worden de drie doelstellingen waar Maatschappijleer zich rond centreert opgesomd: 1) politieke en maatschappelijke geletterdheid; 2) politiek en maatschappelijk oordeelsvermogen; 3) vermogen tot politieke en maatschappelijke participatie. Centraal staat dat leerlingen leren complexe maatschappelijke vraagstukken te analyseren. Dat zij zich ervan bewust zijn dat er vaak geen rechtlijnige of eenduidige oplossingen zijn en dat allerlei actoren betrokken zijn die in het politieke systeem debatteren en strijden om de voorlopig beste oplossing. Dit betekent dat men de volgende vaardigheden onderwijst bij Maatschappijleer:

- Het analyseren van welke actoren bij een vraagstuk betrokken zijn.
- Denken in doelen en middelen in het kader van beleid.
- Zien dat actoren op grond van waarden en belangen verschillend denken over oorzaken en gevolgen van maatschappelijke vraagstukken.
- Analyseren in welke politiek sociaal-economisch en sociaal-cultureel systeem om het vraagstuk gestreden en gedebatteerd wordt.
- Analyseren hoe via macht, invloed en representatie gestreden en gedebatteerd wordt om de (voorlopige) oplossingen van maatschappelijke vraagstukken.
- Analyse maken van waarden en waardesystemen van maatschappelijke en politieke actoren.
- Eigen politieke en maatschappelijke waarden leren kennen en ontwikkelen (ibid, 31).

De doelstelling toont twee functies van Maatschappijleer. Aan de ene kant moet de leerling bij Maatschappijleer inzicht krijgen in maatschappelijke ontwikkelingen door de kennis van sociaal wetenschappelijke begrippen en met behulp hiervan het analyseren van de maatschappij. Aan de andere kant is er sprake van educatie tot burgerschap omdat de leerling zijn eigen politieke en maatschappelijke positie en waarden leert ontwikkelen. Burgerschapsonderwijs is niet exclusief het terrein van Maatschappijleer, maar komt ook terug bij Nederlands, Economie, Geschiedenis, Aardrijkskunde, Filosofie

en Levensbeschouwing. Echter bij Maatschappijleer wordt er extra aandacht besteed aan maatschappelijke processen en typische denk-, redeneer en onderzoeksvaardigheden.

Het onderwijzen van boven genoemde vaardigheden stelt hoge eisen aan de onderwijsmethode en de docent. De onderwijsmethode is van wezenlijk belang voor het vormen van mondige burgers. Olgers et al. geven een viertal methodologische doelen:

- betrokkenheid tot stand brengen
- onderzoeken welke eindstofelementen extra leermoeilijkheden opleveren en werkvormen hierop afstemmen
- het vergroten van het voorstellingsvermogen van de leerling
- leerlingen leren op en neer te gaan tussen concreet en abstract
- voor leerlingen een leerproces tot stand brengen (ibid. 31)

Door een overvloed aan informatie in onze samenleving zijn feiten, meningen, cijfers verdraaiingen niet meer van elkaar te onderscheiden. Het is voor een leerling niet meer duidelijk welke zaken belangrijk zijn voor zijn of haar leven, klimaatverandering, economische crisis, het af luisteren van burgers door de overheid, het conflict tussen Nederland en Rusland, de oorlog in Syrië, de afbouw van de verzorgingsstaat, het ontslagrecht, duurder worden van openbaar vervoer. Wat belangrijk voor een leerling is hangt van de leerling af en is daarom subjectief, maar wat hieraan ten grondslag ligt is voor een groot deel objectief. Een docent maatschappijleer moet de brug slaan tussen het objectieve en de subjectieve beleving van de leerling en zo de betrokkenheid van de student bevorderen (ibid, 32).

Maatschappijleer draait om politieke en maatschappelijke vraagstukken. Voor deze vraagstukken zijn geen kant en klare oplossingen, er worden debatten over gevoerd en iedereen heeft een mening en een andere oplossing. Leerlingen zijn vanuit ander vakken dit niet gewend, zij zijn niet gewend dat er gedebatteerd kan worden over de uitkomst van een probleem. Dat ook lang door gestudeerde wetenschappers en integere politici niet altijd de oplossing hebben zorgt voor verwarring. Het is de taak van de docent maatschappijleer om orde te scheppen in de chaos en begrippen in te brengen en verbanden te leggen die de leerling in staat stellen om de situatie beter te begrijpen en die het leerproces ondersteunen (ibid, 32).

Daarnaast zijn veel onderwerpen bij maatschappijleer op macroniveau en heel abstract voor leerlingen. Hoe een staat eruit ziet waar er weinig sociale zekerheid is of wat het effect van het afbouwen van de verzorgingsstaat kan hebben voor Nederland kan een leerling vaak niet voorstellen. Ze hebben vaak nog niet in een situatie gezeten om de onderwerpen die aan bod komen bij Maatschappijleer zelf mee te maken. Een belangrijke taak is dan om het macroniveau concreter te maken op microniveau en dit toe te passen op het leven van de leerling. Het concreet maken van abstracte begrippen door voorbeelden en casussen te bespreken gaat hiermee samen (ibid, 32).

Om betrokkenheid tot stand te brengen, verbanden te leggen, abstracte begrippen concreet te maken en leerlingen zelf ook het gevoel te geven dat ze een leerproces doormaken zijn de kritische denkvaardigheden van groot belang. Wanneer leerlingen een debat voeren zonder dat zij zich verdiept hebben in het onderwerp of een betoog schrijven zonder dat zij rekening houden met de verschillende standpunten die partijen in kunnen nemen is de leeropbrengst zeer klein. Een leerling kan zijn mening nergens op baseren en zal weinig tot geen inzicht hebben gekregen in het maatschappelijk of politiek probleem. Het concretiseren van het vraagstuk en het lezen van bijvoorbeeld verschillende opiniestukken of krantenberichten of het laten onderzoeken van een

maatschappelijk probleem en daarna een discussie houden heeft een heel andere uitwerking. Tijdens een discussie kan dan sprake zijn van verdere analyse van het probleem onder leiding van de docent. Argumentatievaardigheden zijn onderdeel van de eindtermen van Maatschappijleer, net als analytische vaardigheden. Om dit te toetsen zijn discussies, debatten en betogen belangrijke methodes (ibid, 22)

In de eindtermen van Maatschappijleer komen drie domeinen terug als kenniscomponent en daarnaast ligt de nadruk op het analytisch vermogen van de leerling. Bij het vak Maatschappijleer spreekt men over domeinen. Er zijn 5 domeinen: Domein A Vaardigheden; Domein B Rechtstaat; Domein C Parlementaire democratie; Domein D Verzorgingsstaat; Domein E Pluriforme samenleving (zie Appendix A voor een uitgebreide beschrijving van de domeinen). In ieder domein komen zowel de kenniscomponent als het analytisch component op een andere manier terug. De leerling moet verbanden leggen tussen vraagstukken/problemen en de drie hoofddomeinen bij Maatschappijleer, meerdere perspectieven met elkaar vergelijken en gevolgen benoemen. Woorden die hiernaar verwijzen zijn onder andere: *ontwikkelen en analyseren, beargumenteren; aannemelijk maken; uitleggen en vergelijken*. In ieder Domein wordt de leerling geacht feiten te kennen, kunnen beschrijven en voorbeelden te kunnen geven. Woorden die dit aangeven zijn onder andere; *beschrijven; herleiden; waarden noemen en aangeven*.

Hoewel de nadruk bij Maatschappijleer ligt op het inzicht krijgen in maatschappelijke ontwikkelingen wordt er in de praktijk weinig aandacht besteed aan het leggen van verbanden tussen verschillende thema's die behandeld worden. De thema's zijn Parlementaire Democratie, Pluriforme Samenleving, Verzorgingsstaat en de Rechtsstaat. De werk- en leerboeken waar leerlingen mee moeten werken zijn vaak in deze thema's opgedeeld en worden vaak apart van elkaar behandeld. Zelden worden verbanden tussen thema's gelegd, terwijl de samenleving niet bestaat uit statische thema's, alles is met elkaar verbonden. Wanneer er een debat wordt gevoerd over de toekomst van de ouderenzorg of jeugdzorg kun je niet om de parlementaire democratie heen of de pluriforme samenleving. De manier waarop uiteindelijk de politiek beslissingen nemen heeft te maken met de verscheidenheid aan wensen van verschillende groepen ouderen, de ontwikkeling van de verzorgingsstaat, de rechten die mensen hebben opgebouwd en de ideologie van de heersende politieke partijen.

De thematische aanpak zal in ieder geval bij Maatschappijwetenschappen in 2016 verdwijnen met de invoering van het nieuwe programma wat een concept-contextbenadering krijgt. Concepten hebben een bepaald abstractieniveau en komen uit de kern van de verschillende sociale wetenschappen. De concepten worden in contexten toegepast en deze contexten hebben betrekking op de maatschappelijke werkelijkheid. De concepten moeten de leerlingen inzicht geven in huidige en toekomstige problemen. De commissie Maatschappijwetenschappen onder leiding van professor Schnabel geeft in het voorstel examenprogramma (2007) het volgende voorbeeld van de werkwijze van de concept-contextbenadering aan de hand van het sociologische begrip sociale cohesie:

Met het begrip sociale cohesie wordt verwezen naar de mate en de kwaliteit van de bindingen die mensen in een ruimer sociaal kader met elkaar hebben, de mate van verantwoordelijkheid voor elkaars lot en in het bijzonder elkaars welzijn, en de mate waarin anderen daar ook een beroep op kunnen doen. Op individueel niveau

manifesteert zich dat weer in de mate waarin men sociale inclusie of juist sociale exclusie ervaart, het gevoel erbij te horen of juist buitenstaander te zijn of te zijn gemaakt. Zo kan gebrekkige binding met een politieke gemeenschap leiden tot politiek cynisme en lage politieke participatie, waar juist een actieve burger verwacht wordt. Geringe binding en gebrek aan binding waar deze verwacht of gewenst wordt, klinkt door in begrippen als anomie, vervreemding en ook segregatie, bijvoorbeeld bij etnische minderheden die er onder bepaalde omstandigheden de voorkeur aan kunnen geven een eigen gemeenschap te vormen (Schnabel et al. 2007, 23).

Binnen het vak Maatschappijleer zal zo'n benadering wellicht ook kunnen bijdrage aan het doel van het vak: inzicht krijgen in maatschappelijke ontwikkelingen en daarnaast bijdrage aan de burgerschapsvorming van leerlingen.

3.1. Doelstellingen Loopbaan en Burgerschap

In het mbo staat het opleiden voor een beroep centraal (Wet educatie en beroeps- onderwijs 1995), maar de opdracht van de scholen is breder. Leerlingen op het mbo moeten drie kwalificaties krijgen: Leren, Loopbaan en Burgerschap. Tot 2007 werd er op veel mbo scholen het vak Maatschappelijke Culturele Kwalificatie (MCK) of Maatschappelijke Culturele Vorming (MCV) gegeven. Beide een andere benaming voor het vak Maatschappijleer zoals beschreven in paragraaf 3.1. Deze vakken hadden eindtermen, maar het was aan de scholen zelf hoe deze eindtermen te toetsen.

In 2004 stelde de MBO Raad het brondocument Leren en Burgerschap op. Tot 2007 gold dit brondocument als leidraad. Leren en Burgerschap bestond uit twee onderdelen die op veel punten met elkaar overlapt en zich zowel richtte op het kennis aspect als op de praktijk. De leerling werd geacht maatschappelijke situaties te kunnen analyseren, maar tevens te handelen naar wat van hem verwacht werd als volwaardig burger in de Nederlandse maatschappij. Het analysecomponent zoals dit bij Maatschappijleer een belangrijke rol heeft komt in dit brondocument op meerdere manieren terug (MBO Raad 2004).

In 2007 schrijft de MBO Raad een nieuw brondocument; Loopbaan en Burgerschap. Het analysecomponent krijgt nu een veel kleinere rol. De MBO Raad beschrijft in het document *Loopbaan en Burgerschap in het mbo* wat het vak moet inhouden en wat het doel van het vak is. Het eerste deel van het vak, Loopbaan, richt zich op het bijdragen aan het vermogen van leerlingen om zicht te krijgen op 'de eigen kwaliteiten, mogelijkheden en drijfveren en helpen de leerling om de juiste keuzes te maken ten aanzien van opleiding en toekomstig beroep' (MBO Raad 2010, 4). Dit deel richt zich vooral op het motiveren van leerlingen. Het tweede deel, Burgerschap, draait om de maatschappelijke betrokkenheid van de leerling. Het idee achter deze twee componenten van het vak is dat leerlingen die beter gemotiveerd zijn, meer verantwoordelijkheid nemen voor gemeenschapsbelangen binnen en buiten de school (ibid, 4). Het analyseren van de verschillende belangen laat men achterwege.

Het genereren van kennis is in de kerntaken niet uitgewerkt in het brondocument van 2007. De Nederlandse Vereniging van Leraren Maatschappijleer (NVLM) staat hier kritisch tegenover. Volgens de NVLM moet de nadruk liggen op 'het verwerven van inzicht in maatschappelijke ontwikkelingen, het geven van verklaringen voor maatschappelijke ontwikkelingen en het toepassen en gebruiken van opgedane kennis om

maatschappelijke verschijnselen te begrijpen' (NVLM 2009, 7). De attitudes baseert de MBO Raad volgens de NVLM op een liberaal mensbeeld: 'de rationele individuele mens die zelfstandig keuzes maakt'. Kennis is binnen het vak Loopbaan en Burgerschap volgens de NVLM slechts een opsomming van feiten en begrippen, terwijl kennis juist als doel heeft om inzicht te krijgen in maatschappelijke verschijnselen. Op basis van deze kritiek is in juni 2009 een aangepaste versie uitgekomen van het brondocument waarin de MBO-Raad onderscheid maakt tussen kennisvereisten en vormingsaspecten. Er staan voorstellen in voor kennis, maar dit gaat niet verder dan voorstellen, scholen zijn niet verplicht om dit op te nemen in het programma.

Aan de hand van praktijkervaringen, gebeurtenissen of dilemma's kan de al aanwezige kennis worden uitgebreid of verdiept. Het gaat om kennis bij studenten in de vorm van een feiten basis van waaruit genuanceerd gereageerd en geredeneerd kan worden, als onderbouwing van meningen: informatie over hoe mensen en zaken in elkaar zitten. Inhoud en vorm worden door de school bepaald (MBO-Raad 2009, 4).

Olgers et al. zijn ook zeer kritisch over het brondocument Loopbaan en Burgerschap. De positie van burgerschapsonderwijs heeft volgens hen een zeer zwakke positie.

Burgerschapseducatie vereist een integrale benadering waarin kennis, vaardigheden en houding in samenhang aan bod komen. Een integrale benadering betekent expliciete aandacht voor concepten, aandacht voor vaardigheden middels actieve participatie van leerlingen en aandacht voor houdingsaspecten middels een vakoverstijgende benadering en aandacht voor toepassingen in de buitenschoolse praktijk (Olgers et al. 2010, 297).

Deze integrale benadering ontbreekt in het burgerschapsonderwijs in het mbo bij het vak Loopbaan en Burgerschap.

Met de nieuwe ontwikkelingen in het burgerschapsonderwijs is de positie van het vak maatschappijleer zeer verzwakt. Toen in 2007 het vak Leren, Loopbaan en Burgerschap werd ingevoerd hebben veel scholen MCK/MCV afgeschaft en zijn overgestapt op de invoering van burgerschapscompetenties. Bevoegdheidseisen voor dit vak zijn afgezwakt en worden in de toekomst zelfs helemaal niet meer geëist. Op veel scholen wordt het vak gegeven door docenten die geen specifieke binding hebben met het vak en als hoofdvak bijvoorbeeld gym of economie geven. De docent maatschappijleer verdwijnt hiermee langzaam uit het onderwijs. Doordat scholen volledig naar eigen inzicht het vak Loopbaan en Burgerschap mogen invullen en de expertise van maatschappijleer docenten niet wordt ingezet is er geen enkele garantie dat leerlingen de belangrijke inzichten om de maatschappij te kunnen verklaren leren en daarmee gevormd worden tot actieve burgers.

3.2. Verschillen en overeenkomsten Maatschappijleer en Loopbaan en Burgerschap

Uit de korte beschrijving van de twee vakken komt naar voren dat Maatschappijleer zich voornamelijk richt op de kennis van en het vermogen tot analyseren van politieke en maatschappelijke vraagstukken, terwijl Loopbaan en Burgerschap zich richt op de individuele ontwikkeling en de maatschappijkennis onderschikt is. Het doel van dit

onderzoek is te meten in hoeverre het verschil in focus bij beide vakken leidt tot een verschil in burgerschapscompetenties bij studenten aan Hogeschool Saxion. Het is daarom van groot belang dat duidelijk wordt waar de verschillen in zitten en wat de eindtermen (Maatschappijleer) en de kerntaken (Loopbaan en Burgerschap) precies inhouden.

Bij het vak Loopbaan en Burgerschap spreekt men over Kerntaken. Er zijn zeven kerntaken die per taak uitgewerkt zijn (zie tabel 3.2). Om uiteindelijk te kunnen slagen

Tabel 3.2 Overzicht kerntaken document Leren, Loopbaan en Burgerschap

Kerntaak 1: Benoemt zijn eigen ontwikkeling en gebruikt middelen en wegen om daarbij passende leerdoelen te bereiken	1.1 Benoemt leerdoelen voor de eigen ontwikkeling. 1.2 Inventariseert geschikte manieren van leren. 1.3 Kiest bij de situatie en bij zichzelf passende manieren van leren. 1.4 Plant zijn eigen leerproces en voert het uit. 1.5 Evalueert de gekozen manier van leren.
Kerntaak 2: Stuurt de eigen loopbaan	2.1 Reflecteert op eigen kwaliteiten en motieven 2.2 Onderzoekt welk werk er is en wat bij hem past. 2.3 Stuurt de eigen loopbaan en onderneemt acties die daarbij nodig zijn.
Kerntaak 3: Participeert in het politieke domein, in besluitvorming en beleidsbeïnvloeding	3.1 Oriënteert zich op onderwerpen waarover politieke besluiten genomen worden. 3.2 Vormt een eigen mening. 3.3 Onderneemt acties naar aanleiding van gemaakte keuzen.
Kerntaak 4: Functioneert als werknemer in een arbeidsorganisatie	4.1 Gedraagt zich als werknemer bij het uitvoeren van het werk. 4.2 Maakt gebruik van werknemersrechten. 4.3 Stelt zich collegiaal op.
Kerntaak 5: Functioneert als kritisch consument	5.1. Oriënteert zich op de consumentenmarkt en houdt rekening met eigen wensen en mogelijkheden. 5.2. Onderneemt acties om producten en diensten aan te schaffen.
Kerntaak 6: Deelnemen in allerlei sociale verbanden en respectvol gebruiken van de openbare ruimte	6.1. Neemt deel in diverse sociale verbanden en leeft in de openbare ruimte. 6.2. Voert activiteiten uit voor de leefbaarheid van zijn sociale omgeving.
Kerntaak 7: Zorgt voor de eigen gezondheid (vitaal burgerschap)	7.1 Zoekt informatie over een gezonde leefwijze. 7.2 Beslist op basis van informatie en handelt ernaar. 7.3 Onderneemt activiteiten om de gezondheid te bevorderen.

Bron: MBO Raad 2007, 6.

voor het mbo moet iedere leerling alleen kunnen aantonen dat zij bij elke kerntaak ontwikkeling hebben doorgemaakt, bij leerwinst is al voldaan aan de kerntaken:

Ten behoeve van de diplomabeslissing beoordeelt de onderwijsinstelling of de student in voldoende mate aan de inspanningsverplichtingen voor loopbaan en burgerschap heeft voldaan. Die inspanning wordt afgemeten aan zijn deelname aan de activiteiten die door de onderwijsinstelling zijn aangeboden voor de doelgroep waar hij deel van uit maakt. Als de aspecten oriëntatie en/of onderzoek, meningsvorming en/of actie en reflectie en/of verantwoording in elke activiteit aan de orde zijn geweest, mag worden verwacht dat er sprake is van leerwinst (MBO-Raad 2010, 10).

De kerntaken richten zich vooral op de praktijk, het toekomstige beroep waar de leerling voor opgeleid wordt en de persoonlijke ontwikkeling. Zo richt Kerntaak 1 zich op het leerproces, Kerntaak 2 op kwaliteiten van de leerling en Kerntaak 7 op de gezondheid van de leerling. Kerntaak 4 richt zich op de leerling als toekomstig werknemer. In de uitwerking van de kerntaken komen vaak woorden voor als *uitvoeren*, *onderneemt acties*, *gedraagt zich*, *neemt deel aan* en *onderneemt activiteiten*. Dit zijn allemaal woorden die om een actieve houding van de leerling vragen en oproepen tot actieve participatie als burger aan de samenleving. Ieder schoo mag zelf weten hoe zij dit toetsen. De kerntaken

van het mbo richten zich dus op het vormen van een verantwoordelijke werkende burger die zichzelf kan ontplooien en weet hoe hij of zij zich dient te gedragen op het werk en in openbare ruimtes.

Bij Maatschappijleer is dit niet aan de orde. De nadruk ligt meer op de algemene kennis en het vermogen om de maatschappij door een analytisch vermogen te doorgronden en op deze manier uiteindelijk als geïnformeerd actief burger mee te draaien. Uit de eindtermen Maatschappijleer blijkt dat de nadruk ligt op kennis en het vermogen om problemen te analyseren. Voorbeelden zijn: Subdomein A: Benaderingswijzen 'De kandidaat kan concrete maatschappelijke vraagstukken ontwikkelen en analyseren ...' en Subdomein B1: Vrijheidsrechten en plichten; het beginsel rechtstaat 'De kandidaat kan: - voorbeelden geven van vrijheidsrechten en plichten die inwoners van Nederland hebben, herleiden tot wetten en artikelen in de Grondwet...' (Examenprogramma Maatschappijleer havo/vwo, 1-2).

Kortom er is een duidelijk verschil in focus tussen Maatschappijleer en Loopbaan en Burgerschap. Loopbaan en Burgerschap richt zich voornamelijk op de ontplooiing van de leerling, waarbij kennis over de maatschappij een ondergeschikte rol heeft. Terwijl Maatschappijleer zich juist richt op het analytisch vermogen om complexe maatschappelijke verschijnselen te verklaren.

4. Methodologie

Op basis van het, in hoofdstuk twee besproken, conceptuele schema van burgerschapscompetenties (Ten Dam et al. 2010a) ga ik in dit hoofdstuk in op de bruikbaarheid van de vragen en de wijze waarop ik gebruik maak van deze vragen. Ik heb vragen gesteld via een survey die ik verspreidde via de studentenmailinglist van de Academie Creatieve Technologie van Hogeschool Saxion. De reden hiervoor is dat het meetinstrument wat ik gebruik al in surveyvorm is en ik daarnaast op deze wijze zoveel mogelijk respondenten kon krijgen in zo'n kort mogelijke tijd. De survey maakte ik in surveymonkey. Een betrouwbare surveytool met uitgebreide mogelijkheden voor het stellen van verschillende soorten vragen. Daarnaast gaat surveymonkey vertrouwelijk om met de data.

In dit hoofdstuk bespreek ik eerst het meetinstrument *Burgerschap Meten* van Ten Dam et al. 2010a en licht ik de bruikbaarheid hiervan toe voor mijn onderzoek. De vragen die hierbij horen en die ik aan mijn survey toevoegde presenteer ik. In appendix B staan alle vragen van de survey onder elkaar gezet. Vervolgens bespreek ik de vragen rondom de vorm van burgerschapsonderwijs, stemgedrag en reflectie. Ten slotte geef ik aan welke data-analysetechnieken ik gebruikt heb.

4.1. Meetinstrument Burgerschapscompetenties

Het meetinstrument Burgerschap Meten van Ten Dam et al. bestaat uit twee onderdelen. Een vragenlijst Burgerschapscompetenties, die leerlingen zelf invullen en een vragenlijst Burgerschapsgedrag, die docenten van scholen invullen, dit draait om waarneembaar gedrag. De vragenlijst Burgerschapsgedrag is in dit meetinstrument ontwikkeld voor docenten. Deze keuze is gemaakt omdat gedrag door een ander vaak anders ingeschat wordt dan door de persoon zelf. De vragen zijn gebaseerd op hetgeen op school waarneembaar is. Ik maak geen gebruik van de vragenlijst Burgerschapsgedrag omdat mij de tijd ontbreekt om het gedrag van mijn respondenten te observeren en ik daarom hier niets over kan zeggen. In plaats hiervan meet ik actief burgerschapsgedrag, zoals besproken in hoofdstuk twee.

Aan de hand van het conceptuele schema van burgerschapscompetenties (zie tabel 2.1) stelden Ten Dam et al. de vragen op om burgerschapscompetenties te meten. Ieder component heeft een eigen type vraagstelling, zie tabel 4.1. Leerlingen kiezen bij de attitude-, vaardigheid- en reflectievragen steeds uit vier antwoordalternatieven, zie tabel

Tabel 4.1 Type vraagstellingen

attitude	hoe goed past de uitspraak bij jou?
vaardigheid	hoe goed ben jij in...?
reflectie	hoe vaak denk jij na over...?
kennis	wat weet jij over...?

Bron: Handleiding Burgerschap Meten voor het Voortgezet Onderwijs. Ten Dam et al. 2010b, p 13

4.2. Hierbij gaat het om de zelfoordelen van leerlingen. Het gaat hierbij om het

Tabel 4.2 Antwoordalternatieven

	(minimumscoren 1, maximumscoren 4)		
	Attitude	Vaardigheid	Reflectie
1 =	dat past helemaal niet bij mij	helemaal niet goed	(bijna) nooit
2 =	dat past niet erg bij mij	niet zo goed	heel af en toe
3 =	dat past wel wat bij mij	best wel goed	vrij vaak
4 =	dat past helemaal bij mij	heel goed	vaak

Bron: Handleiding Burgerschap Meten voor het Voortgezet Onderwijs. Ten Dam et al. 2010b, p 13

gemiddelde in scores per onderdeel. Hoe hoger de score, des te beter de leerling de burgerschapscompetentie beheerst. Bij de kennisvragen gaat het om de juiste keuze uit drie antwoordalternatieven. Per schaal wordt vervolgens een gemiddelde score berekend. Als leerlingen alle kennisvragen van een schaal fout hebben, behalen zij een score van 0%. Wanneer zij alles goed hebben, is de getoonde score 100% (ibid, 13). In Appendix C staat de originele vragenlijst van de Handleiding Burgerschap Meten voor het Voortgezet Onderwijs.

4.2. Toepassing

De vragen in het meetinstrument van Ten Dam et al.(2010a) richten zich op leerlingen uit het voortgezet onderwijs. Het taalgebruik is geschikt voor leerlingen uit groep 7/8 van het basisonderwijs. Ik heb het taalgebruik aangepast aan het niveau van het Hoger onderwijs, zodat mijn respondenten zich serieus genomen voelen. De onderwerpen van de vragen sluiten aan bij de leefwereld van leerlingen op de middelbare school, ook dit paste ik aan. Per vraag die ik aanpaste leg ik uit waarom en hoe ik dit aanpaste.

De vragen die bij de categorie *attitude* horen worden als volgt gesteld in het meetinstrument: 'Hoe goed passen de volgende uitspraken bij jou?' Vervolgens volgen er een aantal stellingen. Ik vind dit erg onduidelijk en heb de vraagstelling daarom aangepast zodat het voor de student duidelijk is dat hij of zij een positie moet innemen bij een aantal stellingen. De vraag in mijn survey is: Ben je het eens met de volgende uitspraken? De antwoordalternatieven veranderen daarmee ook. In het meetinstrument van Ten Dam et al. (2010a) is het *dat past helemaal niet bij mij* tot *dat past helemaal bij mij* (zie tabel 4.2). Ik veranderde dit naar *erg mee oneens*, *oneens*, *mee eens* en *erg mee eens*, wat aansluit bij de vraagstelling.

De vragen die bij de categorie *vaardigheid* horen worden als volgt gesteld in het meetinstrument: Hoe goed ben jij hier in? Vervolgens volgen er een aantal vaardigheden die verschillen per sociale taak. Ik nam deze vraagstelling over in mijn survey, samen met de vier antwoordalternatieven van *helemaal niet goed* tot *heel goed* (zie tabel 4.2). De vragen die bij de categorie *reflectie* horen worden als volgt gesteld in het meetinstrument: Hoe vaak denk jij hierover na? Vervolgens volgen een aantal onderwerpen die verschillen per sociale taak. Deze vraagstelling nam ik over in mijn survey, samen met de vier antwoord alternatieven van *(bijna) nooit* tot *vaak* (zie tabel 4.2). In sectie 4.2. presenteer ik

alle vragen en waar het afwijkt van het originele meetinstrument licht ik toe waarom ik bepaalde keuzes maak.

4.3. Surveyvragen burgerschapscompetenties

De vragen in mijn survey zijn niet ingedeeld per sociale taak, zoals in het originele meetinstrument. In plaats daarvan staan alle vragen met betrekking tot attitude onder elkaar gezet. Dit geldt ook voor vaardigheden- en reflectievragen. Dit heeft het voordeel dat de respondent die de survey invult niet het idee krijgt dat hij of zij steeds dezelfde vragen moet beantwoorden. Ik maak hier duidelijk een onderscheid tussen de verschillende sociale taken. In appendix B staat de survey, zoals de student dit heeft ingevuld.

In de vragenlijst geef ik aan wanneer ik iets aanpas in de vraagstelling door het te vervangen deel te onderstrepen en hierachter in rood cursief en tussen haakjes het origineel weer te geven. Vaak gaat het om een kleine verandering van een enkel woord, hierbij pas ik alleen de context iets aan. Wanneer ik een hele vraag verander leg ik kort uit wat de motivatie hierachter is. Het gaat dan meestal om het taalgebruik van de vraag. De strekking van de vraag blijft vrijwel altijd hetzelfde als in het origineel.

De volgende vragen gaan in op de *attitudes* met betrekking tot *democratisch handelen*, *maatschappelijk verantwoord handelen*, *omgaan met verschillen* en *omgaan met conflicten*. Voor de duidelijkheid geeft tabel 4.3 weer wat er in het conceptuele schema van burgerschapscompetenties bij *attitudes* staat, en waarop ik deze vragen baseer.

Tabel 4.3 Conceptueel schema burgerschapscompetenties: Attitude

Componenten Sociale Taken	Attitude vinden, willen, bereid zijn
	Een jongere met deze attitude...
Democratisch handelen Het aanvaarden van en bijdragen aan een democratische samenleving	...wil ieders stem horen, dialoog aangaan en een actieve, kritische bijdragen leveren
Maatschappelijke verantwoord handelen Medeverantwoordelijkheid nemen voor de leefgemeenschappen waartoe men behoort.	...wil zich sociaal opstellen (niemand uitsluiten), is bereid tot zorg en hulp, wil de andere en het milieu niet schaden door eigen gedrag.
Omgaan met conflicten Betreft (lichte) conflictsituaties of belangen-tegenstellingen waarbij de jongere zelf 'partij' is	...wil conflicten onderzoeken, is bereid het standpunt van de ander serieus te nemen en samen naar een acceptabele oplossing zoeken.
Omgaan met verschillen Bij 'verschillen' denken we hier met name aan sociale, culturele, religieuze en uiterlijke verschillen.	...wil andermans opvattingen en leefstijl leren kennen, staat positief tegenover verschillen.

Bron: Ten Dam et al. 2010b, 33

Democratisch handelen

Attitude 1: ieders stem willen horen

Ben je het eens met de volgende uitspraken?

- Mensen moeten goed naar elkaar luisteren, ook al verschillen ze van mening.
- Als iemand tijdens een samenwerkingsproject (*origineel: in de klas*) het ergens mee oneens is, moet hij/zij de kans krijgen om dat uit leggen.
- In een discussie moet iedereen de kans krijgen om iets te zeggen.

Attitude 2: kritische bijdrage willen leveren

Ben je het eens met de volgende uitspraken?

- Ik wil graag met andere praten over wat er gebeurt in de wereld.
- Als er gediscussieerd wordt over een onderwerp uit het nieuws, wil ik er ook graag iets over zeggen.

(Origineel: Als we in de klas praten over een onderwerp uit het nieuws, wil ik daar ook wel iets over zeggen. Ik heb deze vraag breder getrokken zodat het op meerdere situaties van toepassing is, aangezien studenten tijdens hun lessen waarschijnlijk weinig praten over het nieuws)

- Ik vind het belangrijk dat ik mij inzet (*origineel: kinderen en jongeren zich inzetten*) voor een rechtvaardige wereld.

Maatschappelijk verantwoord handelen

Attitude: een ander willen helpen / niet schaden

Ben je het eens met de volgende uitspraken?

- Sterke schouders moeten de zware lasten dragen.

(Origineel: Mensen die genoeg verdienen, moeten samen zorgen voor mensen die het minder goed hebben. Zelfde strekking andere woorden).

- Als iemand (*Origineel: een klasgenoot. Ik heb deze vraag breder getrokken zodat het op meerdere situaties van toepassing is*) op straat wordt uitgescholden, wil ik voor hem of haar opkomen.
- Als ik afval heb en ik loop op straat, dan zoek ik een prullenbak en anders neem ik het mee naar huis.

Origineel: Als ik met vrienden in het park een picknick heb gehad, is het normaal dat we de rommel opruimen. Deze situatie heb ik meer toegepast op de leeftijd van studenten).

- Je moet je excuses aanbieden wanneer je iets fout gedaan hebt.

(Origineel: 'Je moet sorry zeggen als je iets hebt gedaan waar de ander verdriet van heeft'. Ik heb het taalgebruik aangepast)

- Het is normaal dat je meehelpt in het huishouden van je ouders (bijv. afwassen, schoonmaken, tafeldekken, opruimen etc.).
- Als een studiegenoot of collega (*Origineel: klasgenoot*) lang ziek is dan vind ik dat iemand vanuit de studie of van het werk (*Origineel: de klas*) op bezoek moet gaan.

Omgaan met verschillen

Attitude: positieve attitude ten aanzien van verschillen tussen mensen

Ben je het eens met de volgende uitspraken?

- Ik ben nieuwsgierig naar hoe mensen in andere landen leven.
- Ik vind het goed iets te leren over andere culturen.
- Ik vind het leuk om iets te weten van verschillende soorten religies (*Origineel: geloof*).
- Verschillende soorten culturen in de samenleving (*Origineel: verschillen in culturen*) maken het leven leuker.
- Ik vind het leuk om mensen te kennen met een andere religieuze achtergrond (*Origineel: die een ander geloof hebben*).
- Ik vind het leuk om te gaan met mensen die uit een andere cultuur komen (*Origineel: andere gewoonte hebben dan ik*).

Omgaan met conflicten

Attitude: standpunt van de ander serieus willen nemen

Ben je het eens met de volgende uitspraken?

- Ik vind het belangrijk om andere denkbeelden en culturen te respecteren. (Origineel: 'Wil ik met de ander goed blijven omgaan, ook als we het niet eens worden probeer ik de ander serieus te nemen)
- Als iemand een andere mening heeft dan ik ben ik bereid ernaar te luisteren. (Origineel: 'Wil ik rekening houden met de ander'. Daarnaast heeft de volgende vraag dezelfde strekking: 'Wil ik uitzoeken waar we het eens zijn en waar we van mening verschillen.' Ik heb het taalgebruik veranderd, de strekking is hetzelfde gebleven)
- Origineel is er nog één vraag die ook bij vaardigheden wordt gesteld, namelijk: 'Ben ik bereid een oplossing te zoeken waar we allebei tevreden mee kunnen zijn'. Deze vraag stel ik hier daarom niet.

De volgende vragen gaan in op de vaardigheden met betrekking tot *democratisch handelen*, *maatschappelijk verantwoord handelen*, *omgaan met verschillen* en *omgaan met conflicten*. Voor de duidelijkheid geeft tabel 4.4 wederom weer wat er in het conceptuele schema van burgerschapscompetenties bij vaardigheden staat, en waarop ik de volgende vragen baseer.

Tabel 4.4 Conceptueel schema burgerschapscompetenties: Vaardigheden

Componenten	Vaardigheid een inschatting maken van wat je kunt
	Een jongere met deze vaardigheid...
Sociale Taken	
Democratisch handelen Het aanvaarden van en bijdragen aan een democratische samenleving	...kan het eigen standpunt naar voren brengen en luisteren naar de standpunten van anderen.
Maatschappelijke verantwoord handelen Medeverantwoordelijkheid nemen voor de leefgemeenschappen waartoe men behoort.	...kan zich sociaal rechtvaardig opstellen.
Omgaan met conflicten Betreft (lichte) conflictsituaties of belangen- tegenstellingen waarbij de jongere zelf 'partij' is	...kan naar de ander luisteren, zich in de ander verplaatsen en win-win oplossingen zoeken.
Omgaan met verschillen Bij 'verschillen' denken we hier met name aan sociale, culturele, religieuze en uiterlijke verschillen.	...kan zich bewegen in onbekende sociale situaties, zich aanpassen aan andermans wensen of gewoonten.

Bron: Ten Dam et al. 2010b, 33

Democratisch handelen

Vaardigheid 1: opkomen voor de eigen mening

Hoe goed ben jij hier in?

- In het duidelijk maken van wat jij vindt? (Origineel: In een discussie duidelijk maken wat je vindt?)
- Het vasthouden van jouw mening, als je echt gelijk hebt.
- Opkomen voor jouw opvatting.

Vaardigheid 2: luisteren naar de mening van anderen

Hoe goed ben jij hier in?

- Anderen laten uitspreken.

- Luisteren naar de redenen waarom anderen verschillende keuzes maken (*Origineel: iets anders kiezen*)?
- Begrijpen (*Origineel: Snappen*) hoe een ander denkt.

Maatschappelijke verantwoord handelen

Vaardigheid: (combinatie maatschappelijk verantwoord handelen en omgaan met conflicten):
empathisch vermogen en begrip tonen voor de ander

Hoe goed ben jij in...

- ...indenken hoe een ander zich voelt en daarmee rekening houden.
- ...je voorstellen hoe een ander zich voelt wanneer hij/zij door jou wordt beoordeeld (*Origineel: als jij een mening over hem of haar geeft*).
- ...bij een conflict (*Origineel: ruzie*) het weer bijleggen.
- ...bij een conflict (*Origineel: ruzie*) begrijpen wat de ander voelt.
- ...bij een conflict (*Origineel: ruzie*) een oplossing verzinnen waarmee iedereen tevreden is.

Omgaan met verschillen

Vaardigheden: aanpassen aan andere

Hoe goed ben jij hier in?

- Je aanpassen aan andermans regels en gewoonten.
- Je normaal gedragen in een onbekende omgeving.
- Je taalgebruik aanpassen aan degene met wie je spreekt.
- Rekening houden met de wensen van anderen als je samen een beslissing moet nemen.

Omgaan met conflicten

Vaardigheden:

Hoe goed ben jij hier in?

- Indenken hoe een ander zich voelt en daarmee rekening houden.
- Bij een conflict zoeken naar oplossingen. (*Origineel ben ik bereid een oplossing te zoeken waar iedereen tevreden is. Deze formulering is wat omslachtig, mijn formulering is korter en heeft dezelfde strekking, een oplossing is namelijk alleen een oplossing als iedereen tevreden is. Daarnaast dekt deze vraag ook de strekking van de vraag "bij een ruzie weer vrienden maken", deze vraag heb ik er daarom ook uitgelaten*).
- Origineel stond hier nog een vraag: "Je voorstellen hoe een ander zich voelt als jij een mening over hem of haar geeft", deze vraag is echter al eerder gesteld bij attitude en daarom heb ik dit hier eruit gelaten.
- Bij een conflict het standpunt van de ander begrijpen. (*Origineel: bij een ruzie begrijpen wat de ander voelt. Andere formulering, maar de vraag blijft dezelfde strekking houden*).

De volgende vragen gaan in op het *reflectief vermogen* met betrekking tot *democratisch handelen*, *maatschappelijk verantwoord handelen*, *omgaan met verschillen* en *omgaan met conflicten*. Voor de duidelijkheid geeft tabel 4.5 weer wat er in het conceptuele schema van burgerschapscompetenties bij *reflectie* staat, en waar ik de volgende vragen op baseer.

Tabel 4.5 Conceptueel schema burgerschapscompetenties: Reflectie

Componenten Sociale Taken	Reflectie nadenken over onderwerpen
	Een jongere met deze reflectie
Democratisch handelen Het aanvaarden van en bijdragen aan een democratische samenleving	...denkt na over (on)democratische kwestie en kwesties van (on)macht en (on)gelijke rechten.
Maatschappelijke verantwoord handelen Medeverantwoordelijkheid nemen voor de leefgemeenschappen waartoe men behoort.	...denkt na over belangentegenstellingen, sociale cohesie, sociale processen (in- en uitsluiting) en eigen bijdrage aan sociale rechtvaardigheid
Omgaan met conflicten Betreft (lichte) conflictsituaties of belangen- tegenstellingen waarbij de jongere zelf 'partij' is	....denkt na over hoe het conflict heeft kunnen ontstaan, over eigen en andermans rol daarin en over mogelijkheden om conflicten te voorkomen of op te lossen.
Omgaan met verschillen Bij 'verschillen' denken we hier met name aan sociale, culturele, religieuze en uiterlijke verschillen.	...denkt na over aard en gevolgen van verschillen tussen mensen, culturele achtergronden van gedrag en processen van in- en uitsluiting.

Bron: Ten Dam et al. 2010b, 33

Democratisch handelen

Reflectie: nadenken over rechten en macht

Hoe vaak denk jij hierover na?

- Gelijke rechten voor mensen van niet Westerse afkomst (Origineel: met een verschillende huiskleur)?
- Of de overheid (Origineel: regering. Ik heb het breder getrokken) luistert naar mensen die verandering willen?
- Of er naar studenten (Origineel: leerlingen) geluisterd wordt op het Saxion (Origineel: jouw school)?
- Of er in de samenleving (Origineel: klas. Ik heb het breder getrokken) genoeg rekening gehouden wordt met wat mensen willen?
- Hoe je kan zorgen voor verandering in jouw omgeving (Origineel: op school. Ik heb het breder getrokken)?
- Of er meer geluisterd moet worden naar minderheden? (Origineel: Of je meer zou moeten luisteren naar leerlingen die nauwelijks iets durven te zeggen. Ik heb de context breder getrokken, het gaat hier om mensen die vaak niet gehoord worden, ik heb dit vertaald naar minderheden).

Maatschappelijk verantwoord handelen

Reflectie: nadenken over rechtvaardigheid

Hoe vaak denk jij hierover na?

- Hoe het komt dat er welvarende en arme landen (Origineel: rijke en arme landen) zijn.
- Of het onrechtvaardig is dat er grote inkomensverschillen bestaan tussen groepen mensen? (Origineel: Of het eerlijk of oneerlijk is dat sommige kinderen meer vrienden hebben dan andere? Dit zijn twee vragen in één, terwijl er maar één antwoord gegeven kan worden, daarom heb ik ervoor gekozen om alleen oneerlijk in taalgebruik aan te passen. Ik heb de context aangepast, het gaat hier om ongelijkheid tussen mensen, ik heb dit vertaald naar inkomensongelijkheid)?

- Hoe discriminatie tegenover migranten tegen gegaan kan worden. (Origineel: Hoe het komt dat sommige leerlingen pesten. Het gaat hier om het kunnen nadenken over de oorzaken van pesten, ik heb dit vertaald naar het nadenken over oorzaken van discriminatie)
- Hoe het komt dat allochtonen vaak minder hoog opgeleid zijn dan autochtonen. (Origineel: Hoe het komt dat sommige leerlingen graag de baas spelen. Deze vraag gaat om ongelijkheid tussen mensen, ik heb de context veranderd en het taalgebruik aangepast zodat het beter aansluit bij de leeftijd van studenten)
- Wat jij kan doen voor mensen in Nederland die moeilijk rond kunnen komen van hun salaris of uitkering. (Origineel: Wat jij kan doen om te zorgen dat er minder gepest wordt op school. Ik heb de context aangepast en het breder getrokken. Het gaat erom dat je iets voor iemand betekent die in kwetsbare positie zit, de strekking is daarmee hetzelfde gebleven)
- Wat jij kan betekenen voor arme mensen in ontwikkelingslanden. (Origineel: Wat jij kan doen voor mensen die het minder goed hebben dan jij. Ik heb deze vraag in een internationale context geplaatst, iets wat wel bij de leeftijd van studenten past, maar niet zozeer bij kinderen en jongeren)

Omgaan met verschillen

Reflectie: nadenken over verschillen en in- en uitsluiting

Hoe vaak denk jij hierover na?

- Of geloof iets uitmaakt voor hoe je bent.
- Waarom sommige vrouwen (Origineel: meisjes) een hoofddoek willen dragen.
- Waarom sommige ouders hun kinderen verbieden om te gaan met kinderen uit een andere cultuur.
- Hoe het komt dat sommige mensen zich verheven (Origineel: kinderen zich beter vinden dan een ander) voelen.
- Hoe het komt dat mensen van verschillende afkomst weinig met elkaar omgaan. (Origineel: Hoe het komt dat je het ene kind eerder als vriend uitkiest dan het andere kind. Ik heb de context en het taalgebruik aangepast zodat het beter aansluit op de levenswereld van de studenten in mijn onderzoek. De aangepaste vraag heeft dezelfde strekking)
- Waarom sommige mensen (Origineel: kinderen) niet met andere mensen (Origineel: kinderen) willen omgaan.
- Origineel volgde hier nog een vraag: 'Hoe het komt dat sommige klassen bestaan uit allemaal groepjes die niet zoveel met elkaar te maken willen hebben.' Ik heb deze vraag niet toegevoegd omdat de twee vragen hiervoor al dezelfde strekking hebben en dat deze vraag overbodig maakt).

Omgaan met conflicten

Reflectie: nadenken over verschillen en in- en uitsluiting

Hoe vaak denk jij hierover na?

- Waarom sommige internationale conflicten ontstaan.
- Wat de belangen zijn van verschillende partijen in nationale of internationale conflicten.
- Wat gedaan kan worden om conflicten te voorkomen.

Origineel stonden hier heel ander soort vragen die betrekking hadden op iemand zelf. Een aantal vragen hier van zijn: 'Hoe de ruzie voorkomen had kunnen worden', 'Waarom de ander zich zo gedragen heeft', 'Of je het beter anders had kunnen aanpakken'. Ik heb ervoor gekozen deze vragen niet te stellen, maar juist meer in te gaan op conflicten van nationale en internationale aard, iets waar een student meer betrokken bij is dan een jongere, waar het originele meetinstrument voor bedoeld is. Ik baseer deze vragen wel op het conceptuele schema van burgerschapscompetenties en de strekking komt ook grotendeels overeen met een aantal van de gestelde vragen in het originele meetinstrument.

4.5. Surveyvragen onderwijsmethode

De sfeer in de klas en de onderwijsmethode die een docent in de klas gebruikt is een belangrijke indicator voor het promoten van actief burgerschap (De Weerd 2005, 32). De volgende vragen gaan voornamelijk in op de mogelijkheid om je mening te geven tijdens de lessen. Een actieve onderwijsmethode met een open sfeer, met name tijdens discussies en debatten, vergroot namelijk de maatschappelijke kennis en betrokkenheid (Tonrey-Purta et al. 2001, 136-138). Daarnaast gaat één vraag in op de afwisseling in onderwijsmethodes en één vraag op de mogelijkheid om invloed uit te oefenen op het beleid van de school. Bij iedere vraag zijn er vier antwoordmogelijkheden om aan te geven in hoeverre hier sprake van was in de klas volgens de respondent. De vragen gaan uit van de beleving van de respondent.

Geef van de volgende vragen aan wat op jou van toepassing is.

- Het was mogelijk om openlijk het oneens te zijn met de docent over politieke of sociale issues tijdens de les.
- Het was mogelijk om openlijk oneens te zijn met andere leerlingen over politieke of sociale issues tijdens de les.
- Ik kon mijn mening uiten in de klas zelfs wanneer mijn mening anders was dan dat van de meeste van de leerlingen.
- De docent moedigde discussie over verschillende sociale en politieke issues aan.
- Ik kon invloed uitoefenen op het beleid van de school door middel van bijvoorbeeld een leerlingenraad.
- De docent was voornamelijk aan het woord.
- De lessen waren afwisselend.

De antwoordkeuzes waren als volgt: - Nooit

- Zelden

- Soms

- Vaak

4.4. Surveyvragen stemgedrag

De volgende vragen hebben betrekking op het stemgedrag van de respondenten. De vragen hebben betrekking op de toekomst en vragen naar het voornemen om wel of niet te gaan stemmen. Deze vragen gaan in op regionale, provinciale, landelijke en Europese verkiezingen.

- Ben je van plan om bij de volgende Tweede Kamer verkiezingen te stemmen?
- Ben je van plan om bij de volgende Gemeenteraad verkiezingen te stemmen?
- Ben je van plan om bij de volgende Provinciale Staten verkiezingen te stemmen?
- Ben je van plan om bij de volgende Europese Unie verkiezingen te stemmen?

De antwoordkeuzes waren als volgt: - Waarschijnlijk wel

- Waarschijnlijk niet

- Zeker niet

- Weet niet

4.5. Surveyvragen kennisreflectie

De volgende vragen gaan in op de reflectie rondom de kennis die de voormalige leerlingen hebben opgedaan bij Loopbaan en Burgerschap / Maatschappijleer en de link hierbij met het vak en de relevantie van het vak. De vragen met betrekking tot de kennis heb ik verdeeld in drie domeinen: politieke besluitvorming, pluriforme samenleving en sociaal-economische vraagstukken. De antwoordkeuzes zijn anders dan bij de

voorgaande vragen; niet vier keuzes, maar zeven. Dit doe ik bewust omdat ik zo de respondent de keuze geef om een meer genuanceerd antwoord te geven. Hierdoor krijg ik een beter beeld van de ervaring van de respondent met betrekking tot de geleerde stof.

De laatste vragen geven een beeld van hoe de respondent dacht over de relevantie van het vak toen hij/zij nog niet vaak in aanraking kwam met sociale en politieke processen en nu hij of zij ouder is en er meer mee te maken heeft. Dit geeft mij inzicht in hoe de mening over het vak door de jaren heen is veranderd voor de respondent. Ook hier vraag ik een toelichting van de respondent.

Kennisreflectie: politieke besluitvorming

Geef aan wat voor jou van toepassing is.

Na het volgen van het vak Maatschappijleer / Loopbaan en Burgerschap heb ik meer kennis van:

- de functies van de massamedia voor democratische besluitvorming
- politieke stromingen en hun visie op de maatschappij
- taken van regering en parlement en de verhouding tussen beide organen.
- wijze waarop overheidsbeleid tot stand komt.
- mate waarin en de manier waarop individuele burgers en belangen- of pressiegroepen de politieke besluitvorming kunnen beïnvloeden

Kennisreflectie: pluriforme samenleving

Geef aan wat voor jou van toepassing is.

Na het volgen van het vak Maatschappijleer / Loopbaan en Burgerschap heb ik meer kennis van:

- de oorzaken en motieven van de komst van de belangrijkste etnische groepen naar Nederland.
- het ontstaan van (nieuwe) maatschappelijke vraagstukken door de aanwezigheid van groepen met (zeer) verschillende normen en waarden.
- culturele en sociaal-economische oorzaken voor spanningen tussen verschillende bevolkingsgroepen.

Kennisreflectie: sociaal-economische vraagstukken

Geef aan wat voor jou van toepassing is:

Na het volgen van het vak Maatschappijleer / Loopbaan en Burgerschap heb ik meer kennis van:

- de rol van de overheid op het gebied van arbeid en de verzorgingsstaat.
- verschillende politieke ideeën over economische ongelijkheid
- de relatie tussen de verzorgingsstaat en sociale ongelijkheid.

De antwoordkeuzes waren als volgt: - Zeer mee eens

- Mee eens
- Enigszins mee eens
- Neutraal
- Enigszins mee oneens
- Oneens
- Zeer mee oneens

Kennisreflectie algemeen

Hoe waardevol beoordeel jij de kennis die je bij het vak Loopbaan en Burgerschap / Maatschappijleer hebt opgedaan op een schaal van 1 tot 10. (1 totaal niet waardevol - 10 zeer waardevol, ik gebruik de kennis iedere dag)

Licht dit toe:

Relevantie

Had je op het moment dat je het vak Loopbaan en Burgerschap / Maatschappijleer volgde het idee dat het relevant was wat je leerde?

Antwoordkeuzes: - Ja

- Een beetje
- Nee

Open vraag

Hoe kijk je hier nu tegenaan (opvolging van vorige vraag)?

4.6. Onderzoekspopulatie en data-analysetechnieken.

Voor dit onderzoek benaderde ik studenten van de Academie Creatieve Technologie van Saxion. De respondenten uit dit onderzoek volgden het vak Loopbaan en Burgerschap op een mbo school of Maatschappijleer in een havo of vwo klas in het voortgezet onderwijs. Studenten kregen per mail en via de gesloten Facebook groepen van de academie een link toegestuurd met de vraag de survey in te vullen. Hier stond een tijdbestek voor van drie weken. In totaal vulden 196 studenten de survey volledig in. Waaronder 43 voormalige mbo leerlingen en 153 voormalige havo/vwo leerlingen. Van de 43 voormalige mbo leerlingen was 62,79% man (27) en 37,21% vrouw (16). Van de 153 voormalige vo leerlingen was 47,06% man (72) en 52,94% vrouw (81). Tabel 4.6 geeft een overzicht van

Tabel 4.6 Aantal respondenten per studiejaar

	1	2	3	4	5	6	7	8	Diploma behaald
mbo	41,86% 18	11,63% 5	23,26% 10	16,28% 7	2,33% 1	0% 0	2,33% 1	2,33% 1	0%
vo	26,8% 42	18,3% 28	21,56% 33	15,68% 24	9,15% 14	1,96% 3	0% 0	0% 0	5,88% 9
Totaal	60	33	43	31	15	1	1	1	9

het studiejaar van de respondenten op het moment van dit onderzoek. De meeste respondenten uit beide groepen zijn eerste- tot vierdejaars studenten.

Kwantitatieve gegevens analyseer ik met behulp van kwantitatieve data-analysetechnieken. De analyse voer ik uit met het statistisch analyseprogramma SPSS versie 18.0. Ik hanteer een significantieniveau van $sig=.05$. Om vast te stellen in hoeverre er een verschil is tussen burgerschapscompetenties bij voormalige mbo en vo leerlingen bereken ik de correlaties tussen de vooropleiding enerzijds en verschillende burgerschapscompetenties (deelvraag 1 t/m 12) anderzijds, door middel van een Independent-Samples T-test. Deze analyse gebruik ik ook voor het berekenen van de correlatie tussen vooropleiding en vorm van onderwijs (deelvraag 13), vooropleiding en stemgedrag (deelvraag 14), en vooropleiding en reflectie op kennis (deelvraag 15 t/m 17). De onafhankelijke variabele in al deze analyses is de vooropleiding, de overige variabelen zijn afhankelijke variabelen.

4.7. Betrouwbaarheid en Validiteit

Om de betrouwbaarheid van de concepten, die uit verschillende items bestaan, te meten heb ik de betrouwbaarheidscoëfficiënt alpha van Cronbach (α) gebruikt. Een hoge waarden $>.80$ wijst op een hoge interne consistentie tussen de verschillende items. Een waarde van $>.70$ is acceptabel, $>.6$ is twijfelachtig en een waarde van lager dan $.50$ wijst op onvoldoende betrouwbaarheid (Gliem en Gliem 2003, 87). Er wordt in de sociale wetenschap echter ook wel een acceptabele waarde van $>.60$ aangehouden (Hassad 2009, 5; Nunnally 1978; Robinson et al. 1991). Daarom beschouw ik de α waarde

tussen ,60 en ,70 als redelijk betrouwbaar. Voor de concepten van burgerschapscompetenties gebruik ik een bestaand getest meetinstrument en daarom analyseer ik de interne consistentie tussen deze vragen niet eerst. De interne consistentie van de burgerschapscompetenties uit het meetinstrument *Burgerschap Meten* (Ten Dam et al 2010a, 319) staan in tabel 4.7. Alle waarden zitten tussen de .60 en .90.

Tabel 4.7 Interne consistentie burgerschapscompetenties

Component	Chronbach's α Attitude	Chronbach's α Vaardigheden	Chronbach's α Reflectie
Sociale Taak			
Democratisch handelen	.70	.72	.80
Maatschappelijk verantwoord handelen	.68	.68	.84
Omgaan met conflicten	.79	.76	.89
Omgaan met verschillen	.77	.67	.85

Bron: Ten Dam et al. 2010a, 323

Tabel 4.8 geeft de overige concepten weer met daarachter het aantal items per

Tabel 4.8 Interne consistentie kennisreflectie, stemgedrag en onderwijsmethode

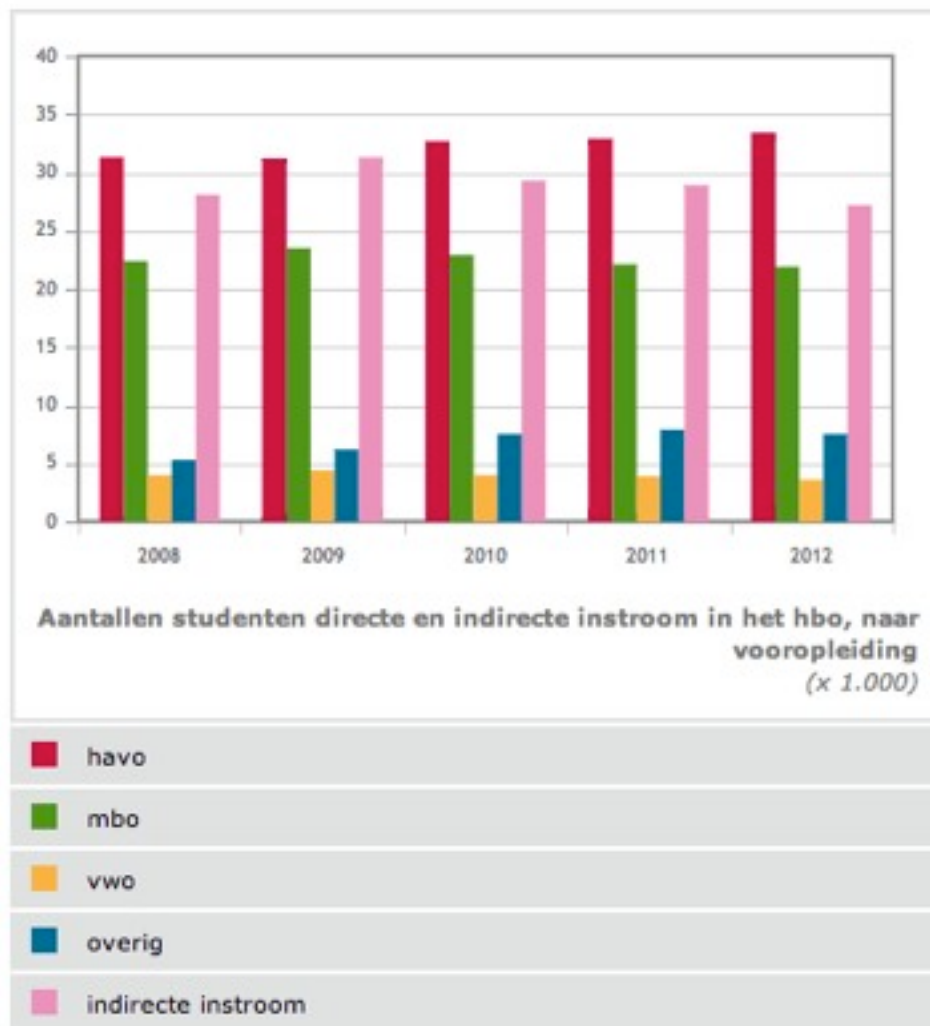
Concept	Aantal items	Chronbach's α
kennisreflectie politieke besluitvorming	5	.68
kennisreflectie pluriforme samenleving	3	.70
kennisreflectie sociaal-economische vraagstukken	3	.63
stemgedrag	4	.89
onderwijsmethode	7	.77

concept en de Cronbach's alpha. De interne consistentie van het concept *stemgedrag* heeft een hoge waarde (.89). De interne consistentie van *onderwijsmethode* (.77) en *kennisreflectie pluriforme samenleving* (.70) is ruim voldoende. Beide concepten zijn dus betrouwbaar. De interne consistentie van het concept *kennisreflectie politieke besluitvorming* (.68) en *kennisreflectie sociaal-economische vraagstukken* (.63) is lager maar wel acceptabel.

Er zijn een aantal zaken die van invloed zijn op de validiteit van dit onderzoek. Het gebrek aan kwalitatieve data en het uitsluiten van sociale factoren, de beperkte omvang van dit onderzoek en beperking tot respondenten uit het hoger onderwijs. Ten eerste beperk ik mij tot de beschrijving van de vakken en op basis hiervan vergelijk ik beide vakken. Ik heb geen kwalitatief onderzoek gedaan naar de daadwerkelijke lesstof, onderwijsmethodes en kwaliteit van lessen. In mijn survey staan een aantal open vragen opgenomen, maar van triangulatie is geen sprake. Ik kan hierdoor geen vergaande

conclusies trekken. Ten tweede houd ik in mijn onderzoek geen rekening met de sociale achtergrond van mijn respondenten. Hoewel sociaal kapitaal van invloed is op burgerschapscompenties kies ik ervoor dit niet mee te nemen in mijn onderzoek. Vanwege beperkte tijd richt ik mij alleen op burgerschapsonderwijs.

Ten slotte is dit een klein en verkennend onderzoek met een klein aantal respondenten (43 voormalige mbo leerlingen, 153 voormalige vo leerlingen). In het hoger onderwijs studeren er minder studenten die doorstromen vanuit het mbo (≈ 22.000) dan studenten die doorstromen vanaf havo of vwo (≈ 36.000) zie figuur 4.1. Dit kan verklaren waarom de

Figuur 4.1 Directe en indirecte instroom in het hbo 2006 - 2012

Bron: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap 2012a

groep voormalige vo leerlingen uit meer respondenten bestaat. Omdat ik mij richt op Saxion hogeschool is dit een redelijk representatieve weerspiegeling van beide groepen die in het hoger onderwijs studeren. Ik heb mij vanwege praktische redenen beperkt tot studenten uit het hoger onderwijs. Er zijn echter veel voormalige mbo en vo leerlingen die niet verder studeren of wetenschappelijk onderwijs gaan volgen. Het totaal aantal mbo leerlingen in Nederland is groter dan het totaal aantal havo of vwo leerlingen. In 2011 waren er 316.700 havo en vwo leerlingen tegenover 515.400 mbo leerlingen (Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap 2012b, 11). Voor een juiste afspiegeling van beide groepen zijn meer voormalige mbo respondenten nodig dan voormalige vo respondenten.

5. Analyse

In de volgende paragrafen presenteer ik de resultaten van de analyse. De resultaten bespreek ik per deelvraag. Achtereenvolgens komt de relatie tussen vooropleiding en burgerschapscompetenties, de relatie tussen vooropleiding en de onderwijsmethode, de relatie tussen vooropleiding en stemgedrag en uiteindelijk de relatie tussen vooropleiding en kennisreflectie aan bod.

5.1. Relatie tussen vooropleiding en burgerschapscompetenties

Om het verschil in burgerschapscompetenties te meten tussen voormalige mbo leerlingen en voormalige vo leerlingen analyseer ik, via een Independent-Samples T-test, of er een verschil zit in de twaalf verschillende burgerschapscompetenties van Ten Dam et al (2010a, 319). Per sociale taak bespreek ik de verschillen.

5.1.1. Democratisch handelen

Er is een patroon waar te nemen in de relatie tussen de competenties van *democratisch handelen* en het verschil in vooropleiding. Voormalige mbo leerlingen scoren bij alle componenten van de sociale taak *democratisch handelen* hoger dan voormalige vo leerlingen. Een uitzondering is de component *reflectief vermogen*, hierbij is het verschil zeer minimaal (zie tabel 5.1). Met andere woorden voormalige mbo leerlingen scoren

Tabel 5.1 Statistiek democratisch handelen

Componenten	Attitude	Vaardigheden	Reflectie
Sociale taken	vinden, willen, bereid zijn	een inschatting maken van wat je kunt	nadenken over onderwerpen
Democratisch handelen	sig. ,294 m: mbo: 11,67 vo: 11,25 t 1,053 df 194	sig. ,503 m: mbo: 18,73 vo: 18,47 t ,671 df 194	sig. ,969 m: mbo: 13,86 vo: 13,84 t ,039 df 194

Bron: Resultaten independent samples T-test voor alle componenten van de sociale taak Democratisch handelen

hoger, echter niet significant hoger dan voormalige vo leerlingen op het gebied van *democratisch handelen*. Voormalige mbo leerlingen willen in enigszins meerdere mate ieders stem horen ($m=11,25$ sig=,294), het dialoog aangaan en een actieve kritische bijdrage leveren aan de democratische samenleving dan voormalige vo leerlingen ($m=11,67$ sig=,294). Voormalige mbo leerlingen kunnen enigszins beter hun standpunt naar voren brengen en luisteren naar de standpunten van anderen ($m=18,73$ sig=18,47), dan voormalige vo leerlingen ($m=18,47$ sig=,503). Zowel voormalige mbo als vo leerlingen scoren vrijwel hetzelfde wat betreft het *nadenken over (on)democratische kwesties en kwesties van (on)macht en (on)gelijke rechten* (mbo: $m=13,86$ vo: $m=13,84$ sig=,969).

Wanneer we terug gaan naar het doel en de kerntaken van het vak Loopbaan en Burgerschap dan zien we dat de focus van dat vak ligt op het vormen van een verantwoordelijke, werkende burger die zichzelf kan ontplooien en zich weet te gedragen op het werk en in openbare ruimtes. Bij *democratisch handelen* draait het om het

aanvaarden en een bijdrage leveren aan een democratische samenleving. De burgerschapscompetenties die hierbij horen richten zich op het functioneren in een democratische samenleving (zie tabel 5.2). Bij Loopbaan en Burgerschap draait het om het uitvoeren, acties ondernemen, gedragen en deelnemen aan de maatschappij. Een

Tabel 5.2 Democratisch handelen

Componenten	Attitude	Vaardigheden	Reflectie
Sociale taken	vinden, willen, bereid zijn	een inschatting maken van wat je kunt	nadenken over onderwerpen
Democratisch handelen	..wil ieders stem horen, dialoog aangaan en een actieve, kritische bijdragen leveren	...kan het eigen standpunt naar voren brengen en luisteren naar de standpunten van anderen.	...denkt na over (on)democratische kwesties en kwesties van (on)macht en (on)gelijke rechten.

Bron: Resultaten independent samples T-test voor alle componenten van de sociale taak Democratisch handelen

voormalige mbo leerling geeft aan dat hij het nut van het vak Loopbaan en Burgerschap voornamelijk ziet als een functionaliteit om een overwogen beslissing te maken met verkiezingen: 'In een democratie moet je als stemgerechtigde wel enigszins een idee hebben van de stand van zaken als je van plan bent om ook te gaan stemmen'.

De nadruk bij Loopbaan en Burgerschap ligt op het kunnen aanpassen in verschillende sociale situaties en ruimtes. Een voorbeeld is Kerntaak 4.1: 'Gedraagt zich als werknemer bij het uitvoeren van werk' (MBO Raad 2007, 6) en Kerntaak 6.1: 'Neemt deel in diverse sociale verbanden en leeft in de openbare ruimte' (ibid, 6). Maatschappijleer brengt de kennis van een democratie met zijn rechten en plichten ook bij, maar daar ligt de nadruk meer op het analyseren van deze rechten en plichten. Een voorbeeld is Subdomein D3: 'De kandidaat kan de relatie tussen verzorgingsstaat en sociale ongelijkheid uitleggen' (Examen-programma Maatschappijleer havo/vwo, 2). Kortom een mbo leerling wordt (simpel gezegd) opgeleid tot gehoorzaam burger en leert vooral de competentie om te handelen en zich correct te gedragen. Terwijl Maatschappijleer hier veel minder aandacht aan besteedt.

5.1.2. Maatschappelijk verantwoord handelen

Voor bijna alle componenten van *maatschappelijk verantwoord handelen*, met uitzondering van de component *vaardigheden*, geldt dat voormalige mbo leerlingen hoger scoren dan voormalige vo leerlingen (zie tabel 5.3). Voormalige mbo leerlingen willen in enigszins meerdere mate ($m=14,28$ $sig=,247$) zich sociaal opstellen en zij zijn in enigszins meerdere mate bereid zorg en hulp te bieden en anderen en het milieu niet te schaden door eigen gedrag. Dit in vergelijking met voormalige vo leerlingen ($m=13,71$ $sig=,247$). Zowel voormalige mbo als vo leerlingen scoren vrijwel hetzelfde wat betreft het nadenken

Tabel 5.3 Statistiek maatschappelijk verantwoord handelen

Componenten	Attitude	Vaardigheden	Reflectie
Sociale taken	vinden, willen, bereid zijn	een inschatting maken van wat je kunt	nadenken over onderwerpen
Maatschappelijk verantwoord handelen	sig. ,247 m: mbo: 14,28 vo: 13,71 t 1,160 df 194	sig. ,689 m: mbo: 14,67 vo: 14,83 t -,401 df 194	sig. ,830 m: mbo: 12,40 vo: 12,26 t ,216 df 194

Bron: Resultaten independent samples T-test voor alle componenten van de sociale taak Maatschappelijk verantwoord handelen

over belangentegenstellingen, sociale cohesie, sociale processen van in en uitsluiting en eigen bijdrage aan sociale rechtvaardigheid (mbo: $m=12,40$ vo: $m=12,26$ sig=,830).

Bij de sociale taak *maatschappelijk verantwoord handelen* draait het om medeverantwoordelijkheid nemen voor de leefgemeenschappen waartoe men behoort (zie tabel 5.4). Deze sociale taak past bij Kerntaak 6: 'Deelnemen in allerlei sociale verbanden

Tabel 5.4 Maatschappelijk verantwoord handelen

Componenten	Attitude	Vaardigheden	Reflectie
Sociale taken	vinden, willen, bereid zijn	een inschatting maken van wat je kunt	nadenken over onderwerpen
Maatschappelijk verantwoord handelen	...wil zich sociaal opstellen (niemand uitsluiten), is bereid tot zorg en hulp, wil de anderen en het milieu niet schaden door eigen gedrag.	...kan zich sociaal rechtvaardig opstellen.	...denkt na over belangentegenstellingen, sociale cohesie, sociale processen (in- en uitsluiting) en eigen bijdrage aan sociale rechtvaardigheid

en respectvol gebruik maken van openbare ruimtes' (MBO Raad 2007, 6). Specifiek Kerntaak 6.2 'Voert activiteiten uit voor de leefbaarheid van zijn sociale omgeving' sluit goed aan bij de burgerschapscompetentie attitude tegenover maatschappelijk verantwoord handelen: '...wil zich sociaal opstellen, is bereid tot zorg en hulp, wil de anderen en het milieu niet schaden door eigen gedrag'. Hoewel het verschil met voormalige vo leerlingen niet significant is (sig=,247) scoren voormalige mbo leerlingen wel duidelijk hoger. De domeinen van Maatschappijleer gaan niet specifiek in op de attitude en vaardigheden rondom *maatschappelijk verantwoord handelen*. Alleen het *reflectieve vermogen* om na te denken over 'belangentegenstellingen, sociale cohesie, sociale processen van in- en uitsluiting' is een competentie die bij Maatschappijleer nadrukkelijker aan bod komt in Subdomein A2: Benaderingswijze:

'De kandidaat kan concrete maatschappelijke vraagstukken en ontwikkelingen analyseren en daarbij: beschrijven wat de relatie is tussen het maatschappelijk vraagstuk/probleem en sociale ongelijkheid in de samenleving' (Examen-programma Maatschappijleer havo/vwo, 1)

Het laatste gedeelte van deze burgerschapscompetentie: ‘...en eigen bijdrage aan sociale rechtvaardigheid’ komt echter niet terug in de domeinen van Maatschappijleer. Dit is juist een component van deze competentie die meer naar voren komt bij Loopbaan en Burgerschap en die zich juist focust op gedragingen en deelname aan de maatschappij.

5.1.3. Omgaan met conflicten en verschillen

Het omgekeerde is waar te nemen bij de sociale taken *omgaan met conflicten* en *omgaan met verschillen*. Bij alle componenten van de sociale taak *omgaan met verschillen* en bij twee van de drie componenten van de sociale taak *omgaan met conflicten* scoren voormalige vo leerlingen hoger dan voormalige mbo leerlingen (zie tabel 5.3). Alleen bij de component *attitude* van de sociale taak *omgaan met conflicten* scoren voormalige mbo leerlingen een stuk hoger ($m=4,86$ $sig=,075$) dan voormalige vo leerlingen ($m=4,47$ $sig=,075$). Met andere woorden voormalige mbo leerlingen zijn in meerdere mate bereid het standpunt van een ander serieus te nemen en samen tot een acceptabele oplossing te komen dan voormalige vo leerlingen. Dit verschil kan ik niet verklaren aan de hand van de

Tabel 5.5 Statistiek omgaan met conflicten en verschillen

Componenten	Attitude	Vaardigheden	Reflectie
Sociale taken	vinden, willen, bereid zijn	een inschatting maken van wat je kunt	nadenken over onderwerpen
Omgaan met conflicten	sig. ,075 m: mbo: 4,86 vo: 4,47 t 1,789 df 194	sig. ,194 m: mbo: 8,98 vo: 9,27 t -1,304 df 194	sig. ,069 m: mbo: 10,28 vo: 11,11 t -1,828 df 194
Omgaan met verschillen	sig. ,127 m: mbo: 13,30 vo: 14,16 t -1,532 df 194	sig. ,464 m: mbo: 12,23 vo: 12,43 t -,734 df 194	sig. ,044 m: mbo: 19,16 vo: 20,65 t -2,031 df 194

Bron: Resultaten independent samples T-test voor alle componenten van de sociale taak Omgaan met conflicten en Omgaan met verschillen

Kerntaken van Loopbaan en Burgerschap of de domeinen van Maatschappijleer. Beide vakken gaan hier niet specifiek op in. Een voormalig mbo leerling heeft meer praktijkervaring, door verschillende stages, dan een voormalige vo leerling. Binnen bedrijven komen meningsverschillen of kleine conflicten tussen collega's wel vaker voor en die worden vaak onderling of met behulp van een leidinggevende opgelost. Wellicht dat hierdoor de voormalige mbo leerling hoger scoort.

Wat betreft de component *vaardigheden* met betrekking tot de sociale taak *omgaan met conflicten* luisteren voormalige vo leerlingen in enigszins meerdere mate ($m=9,27$ $sig=,194$) naar anderen. Zij hebben een enigszins groter empathisch vermogen en zijn enigszins eerder bereid een win-win oplossing te vinden dan voormalige mbo leerlingen ($m=8,98$ $sig=,194$). Voormalige vo leerlingen scoren een stuk hoger ($m=11,11$ $sig=,069$) bij de component *reflectie*, met betrekking tot de sociale taak *omgaan met conflicten*, dan voormalige mbo leerlingen ($m=10,28$ $sig=,069$). Met andere woorden voormalige vo

leerlingen denken in meerdere mate na over hoe een conflict heeft kunnen ontstaan, over eigen en andermans rol hierin en over mogelijkheden om conflicten te voorkomen en op te lossen. Dit in vergelijking met voormalige mbo leerlingen.

Voormalige vo leerlingen scoren hoger ($m=14,16$ sig=,127) bij de component attitude met betrekking tot *omgaan met verschillen* dan voormalige mbo leerlingen ($m=13,30$ sig=,127). Met andere woorden voormalige vo leerlingen zijn in enigszins meerdere mate bereid andermans opvatting en leefstijl te leren kennen en staan enigszins positiever tegenover verschillen dan voormalige mbo leerlingen. Bij de component *vaardigheden* met betrekking tot de sociale taak *omgaan met verschillen* scoren voormalige vo leerlingen iets hoger ($m=12,43$ sig=,464) dan voormalige mbo leerlingen ($m=12,23$ sig=,464). Met andere woorden voormalige vo leerlingen kunnen zich iets beter bewegen in onbekende sociale situaties en kunnen zich iets beter aanpassen aan andermans wensen of gewoonten, in vergelijking met voormalige mbo leerlingen.

Bij alle voorgaande besproken burgerschapscompetenties zijn er geen significante verschillen aan te tonen tussen voormalige mbo en vo leerlingen. Bij bepaalde burgerschapscompetenties scoren voormalige mbo leerlingen hoger en bij andere burgerschapscompetenties juist voormalige vo leerlingen. Bij de component *reflectie* met betrekking tot *omgaan met verschillen* is er echter wel een significant verschil tussen beide groepen. Voormalige vo leerlingen scoren significant hoger ($m=20,65$ $t=-2,031$ sig=,044) dan voormalige mbo leerlingen ($m=19,16$ sig=,044). Met andere woorden voormalige vo leerlingen denken significant vaker na over de aard en gevolgen van verschillen tussen mensen, culturele achtergronden van gedrag en processen van in- en uitsluiting, dan voormalige mbo leerlingen.

Bij vrijwel alle burgerschapscompetenties van de sociale taken *omgaan met conflicten* en *omgaan met verschillen* is het kritisch denkvermogen van de respondent van groot belang (zie tabel 5.6). De leerling moet kunnen omgaan met verschillende belangen en opinies en de nuance hierin kunnen zien en hun eigen standpunt kunnen beargumenteren. Met name bij de component *reflectie* met betrekking tot beide sociale taken is dit van groot belang. Hierbij scoren voormalige vo leerlingen veel hoger dan voormalige mbo

Tabel 5.6 Omgaan met conflicten en verschillen

Componenten	Attitude	Vaardigheden	Reflectie
Sociale taken	vinden, willen, bereid zijn	een inschatting maken van wat je kunt	nadenken over onderwerpen
Omgaan met conflicten	...wil conflicten onderzoeken, is bereid het standpunt van de ander serieus te nemen en samen naar een acceptabele oplossing te zoeken	...kan naar de ander luisteren, zich in de ander te verplaatsen en win-win oplossingen te zoeken.	...denkt na over hoe het conflict heeft kunnen ontstaan, over eigen en andermans rol daarin en over mogelijkheden om conflicten te voorkomen of op te lossen.
Omgaan met verschillen	..wil andermans opvattingen en leefstijl leren kennen, staat positief tegenover verschillen	...kan zich bewegen in onbekende sociale situaties, zich aanpassen aan andermans wensen of gewoonten.	..denkt na over aard en gevolgen van verschillen tussen mensen, culturele achtergronden van gedrag en processen van in- en uitsluiting

leerlingen. Maatschappijleer besteedt veel meer aandacht aan kritische denkvaardigheden en het analyseren van maatschappelijke vraagstukken dan bij Loopbaan en Burgerschap. Subdomein A1, A2 van Domein Vaardigheden gaan hier specifiek op in en worden in ieder domein toegepast:

- (verworven) informatie verwerken o.a. met behulp van ICT en daaruit beredeneerde conclusies trekken;
  - een stelling, zowel mondeling als schriftelijk, nuanceren, verdedigen en bestrijden en daarbij gebruik maken van argumentatievaardigheden'
- (Subdomein A1: Informatie-vaardigheden)

De kandidaat kan concrete maatschappelijke vraagstukken en ontwikkelingen analyseren en daarbij:

- aannemelijk maken wat de relatie is tussen het vraagstuk/probleem en de rechtsstaat, parlementaire democratie, verzorgingsstaat en pluriforme samenleving;
  - beargumenteren of door het vraagstuk/probleem belangrijke waarden van de rechtsstaat, parlementaire democratie, verzorgingsstaat en pluriforme samenleving in het geding zijn;
  - beschrijven wat de relatie is tussen het maatschappelijke vraagstuk/probleem en sociale ongelijkheid in de samenleving
- (Subdomein A2: Benaderingswijzen)

Een voormalige vo leerling geeft aan dat zij het analyseren en beargumenteren van maatschappelijke vraagstukken als waardevol beschouwt: 'Ik let nu vaak meer op wat anderen motiveert om een bepaalde mening te hebben, vaak kijk ik naar de oorzaak van problemen in plaats van het probleem zelf'. Een andere voormalige vo leerling geeft aan dat het voor haar zelfs nog niet ver genoeg ging: 'Ik heb uiteindelijk meer gehad aan vakken als politicologie en sociologie die mij nog meer inzicht hebben gegeven'.

Loopbaan en Burgerschap vermeld niets over kritische denkvaardigheden. Kerntaak 7.2 gaat er zelfs vanuit dat de leerling, zonder enige kennis van het analyseren van informatie en het beoordelen van bronnen, een beslissing kan maken op basis van informatie en ernaar handelen. Een voormalige mbo leerling geeft het volgende aan dat veel onderwerpen wel besproken werden, maar vaak oppervlakkig:

Een groot aantal onderwerpen is wel aangesneden, maar nooit zodanig behandeld dat je echt het goed begrijpt en kan linken met andere onderwerpen. Die kennis heb ik mijzelf aan moeten leren.

Een andere voormalige mbo leerling geeft aan dat zij het eigenlijk jammer vindt dat er niet meer aandacht besteed werd aan het omgaan met verschillen:

Loopbaan en Burgerschap is een goede basis geweest om op verder te bouwen, vooral het van verschillende punten bekijken is erg belangrijk en zou naar mijn idee nog meer nadruk op mogen komen te liggen om meer leerlingen dit mee geven zodat zij elkaar beter zullen begrijpen en dus respecteren.

Kortom kritische denkvaardigheden krijgen bij Loopbaan en Burgerschap weinig aandacht, terwijl voormalige vo leerlingen hier juist expliciet mee bezig zijn bij

Maatschappijleer. De nadruk ligt op het argumentatie- en analytische vaardigheden en dit toepassen op verschillende maatschappelijke en politieke vraagstukken.

5.2. Relatie tussen vooropleiding en onderwijsmethode

Het verschil in onderwijsmethode tussen Loopbaan en Burgerschap en Maatschappijleer is niet significant (*sig* ,071), maar er is wel degelijk een aanzienlijk verschil tussen beide vakken (zie tabel 5.7). Voormalige vo leerlingen gaven aan dat zij bij Maatschappijleer veel

Tabel 5.7 Onderwijsmethode

Independent-Samples T-test	Onderwijsmethode
<i>sig</i>	,071
<i>m mbo</i>	20,47
<i>m vo</i>	21,69
<i>t</i>	-1,816
<i>df</i>	194

Bron: Resultaten independent samples T-test voor Onderwijsmethode

meer vrijheid kregen om te discussiëren over verschillende sociale en politieke vraagstukken. Tijdens deze discussies kregen voormalige vo leerlingen bij Maatschappijleer veel vaker de ruimte om hun eigen mening naar voren te brengen dan voormalige mbo leerlingen bij Loopbaan en Burgerschap. Dit ligt in de lijn met de focus van beide vakken. Bij Maatschappijleer ligt de nadruk op het ontwikkelen van een kritisch denkvermogen om maatschappelijke vraagstukken te analyseren. Debatten en discussies zijn hierbij van groot belang. Subdomein A1 is hier een goed voorbeeld van: 'De kandidaat kan: een stelling, zowel mondeling als schriftelijk, nuanceren, verdedigen en bestrijden en daarbij gebruik maken van argumentatievaardigheden' (Examenprogramma Maatschappijleer havo/vwo, 1). Hiervoor moet er een open sfeer zijn waarbij leerlingen de mogelijkheid krijgen in een veilige omgeving hun mening te uiten en het openlijk oneens of eens te zijn met bepaalde kwesties.

Bij Loopbaan en Burgerschap is er daarentegen geen enkele kerntaak die ingaat op debatvaardigheden of enige onderwijsmethode waarbij discussie centraal staat en de leerling argumentatievaardigheden leert. Een open sfeer in een klas bevordert de maatschappelijke kennis en betrokkenheid van leerlingen (Torney-Purta et al. 2001, 136-138). Dit is belangrijk voor de kritische denkvaardigheden van leerlingen. Hierbij scoorden voormalige mbo leerlingen een stuk lager dan voormalige vo leerlingen. Kortom de onderwijsmethodes van Maatschappijleer is gericht op een kritisch denken en maakt zorgt er mede voor dat een leerling zijn of haar mening kan uiten en leert beargumenteren.

5.3. Relatie tussen vooropleiding en stemgedrag

Het stemgedrag is in mijn analyse een uitkomstindicator van burgerschapsonderwijs, zoals aangegeven in het analytisch raamwerk (zie figuur 2.1). Alleen bij het stemgedrag rondom Tweede Kamer verkiezingen is er bijna een significant verschil (*sig* ,055) en zullen voormalige vo leerlingen vaker gaan stemmen dan voormalige mbo leerlingen. Er is verder

geen enkel significant verschil tussen vooropleiding en stemgedrag, maar voormalige vo leerlingen geven wel aan iets vaker van plan zijn te stemmen dan voormalige mbo leerlingen (zie tabel 5.8). Het is echter lastig aan te tonen of dit komt door een verschil in focus van het onderwijs. Wanneer we een onderscheidt maken in de groep voortgezet onderwijs tussen voormalige havo en vwo leerlingen zien we dat we de aanname kunnen

Tabel 5.8 Stemgedrag per vooropleiding

Independent Samples T-test	Verkiezingen			
	Tweede Kamer	Gemeenteraad	Provinciale Staten	Europese Unie
<i>sig.</i>	,055	,400	,357	,516
<i>m: mbo</i>	3,30	2,72	2,60	2,79
<i>m: vo</i>	3,54	3,86	2,75	2,88
<i>t</i>	-1,933	-,844	-,924	-,651
<i>df</i>	194	194	194	194

Bron: Resultaten independent samples T-test voor stemgedrag tijdens verkiezingen.

maken dat hoe hoger het opleidingsniveau, des te groter de kans is dat een student gaat stemmen tijdens een verkiezing, zowel lokaal, provinciaal, landelijk als op Europees niveau (zie tabel 5.9). Het verschil in focus van het onderwijs heeft daarom waarschijnlijk

Tabel 5.9 Stemgedrag mbo, havo, vwo

Independent Samples T-test	Verkiezingen			
	Tweede Kamer	Gemeenteraad	Provinciale Staten	Europese Unie
<i>sig.</i>	,155	,586	,574	,461
<i>m: mbo</i>	3,30	2,72	2,60	2,791
<i>m: havo</i>	3,53	2,83	2,73	2,849
<i>m: vwo</i>	3,56	2,94	2,82	3,029
<i>t</i>	1,882	,537	,558	,777
<i>df</i>	195	195	195	195

Bron: Resultaten ANOVA voor stemgedrag tijdens verkiezingen.

zeer weinig invloed op het actiefburgerschap met betrekking tot het stemgedrag.

5.4. Relatie tussen vooropleiding en kennisreflectie

Er is een significant verschil in vooropleiding en van de pluriforme samenleving ($t=-2,417$, $sig=,017$) (zie tabel 5.10). Met andere woorden voormalige vo leerlingen hebben het gevoel dat zij significant meer kennis hebben opgedaan over de pluriforme samenleving, dan voormalige mbo leerlingen. Dit kan te verklaren zijn doordat kennis rondom de pluriforme samenleving voornamelijk draait om het kunnen analyseren van verschillen in de Nederlandse samenleving en het verklaren van spanningen tussen verschillende bevolkingsgroepen en dit niet terug te vinden is in de Kerntaken van Loopbaan en Burgerschap. Maatschappijleer besteedt juist veel aandacht aan het analyseren van

maatschappelijke vraagstukken, welke actoren erbij betrokken zijn en welke belangen

Tabel 5.10 Kennisreflectie verschillende domeinen

Independent Samples T-test	Kennisdomeinen		
	Pluriforme samenleving	Sociaal- economische vraagstukken	Politieke besluitvorming
<i>sig.</i>	,017	,064	,624
<i>m: mbo</i>	3,2713	3,3721	3,6140
<i>m: vo</i>	3,7081	3,7277	3,6928
<i>t</i>	-2,417	-1,865	-,491
<i>df</i>	194	194	194

Bron: Resultaten independent samples T-test voor kennisreflectie

iedere actor heeft (Subdomein A2, Subdomein Subdomein E1, E2, en E3). De kennisvragen rondom de pluriforme samenleving sluiten aan bij de sociale taak omgaan met verschillen. Het gaat in beide gevallen om het omgaan met verschillen in de samenleving op cultureel en sociaal gebied. Ook bij deze burgerschapscompetenties scoren voormalige mbo leerlingen lager en in het geval van de reflectiecomponent zelfs significant lager.

Het verschil tussen de vooropleiding met betrekking tot de reflectie op kennis rondom de sociaal-economische vraagstukken is wellicht niet significant, maar voormalige vo leerlingen scoren hierop wel een stuk hoger. Zij geven aan meer kennis opgedaan te hebben dan voormalige mbo leerlingen wat betreft de rol van de overheid in de verzorgingsstaat, politieke ideeën rondom economische ongelijkheid en de relatie tussen de verzorgingsstaat en sociale ongelijkheid. De kennis rondom sociaal-economische vraagstukken is bij het vak Loopbaan en Burgerschap niet terug te vinden in het overzicht van Kerntaken (zie tabel 3.2). Maatschappijleer besteedt hier wel expliciet aandacht aan in Subdomein A2, D3.

Bij de reflectie rondom de kennis van de politieke besluitvorming scoren voormalige vo leerlingen tevens hoger, maar dit verschil is aanzienlijk kleiner dan bij de eerder besproken kennis items. Dit kan deels verklaard worden doordat Loopbaan en Burgerschap hier juist wel expliciet aandacht aan besteedt; Kerntaak 3: Participeert in het politieke domein, in besluitvorming en beleidsbeïnvloeding (MBO Raad 2007, 6). Een voormalige mbo leerling zegt hier het volgende over: 'Ik weet nu ook de juridische achtergrond van het mbo, hoe je een wet aan kan maken in Nederland en hoe lang dit duurt'.

Een belangrijke kanttekening bij al deze resultaten is dat deze correlaties niets zeggen over de daadwerkelijke kennis die de studenten hebben. Wellicht zouden beide groepen een vergelijkbare scoren kunnen halen tijdens een test die de kennis rondom de pluriforme samenleving toetst. Deze kennis kan tevens aangeleerd zijn in andere sociale omgevingen zoals familie of kennissenkring zij hebben het zichzelf aangeleerd via informatiebronnen als boeken, tijdschriften en internet. Hiervoor zou vervolgonderzoek nodig zijn die specifiek de kennis van volwassenen toets en nagaat waar deze kennis opgedaan is.

1. Conclusie

In dit onderzoek is gekeken of het verschil in focus tussen de burgerschapsvakken Loopbaan en Burgerschap in het mbo en Maatschappijleer in het vo leidt tot een verschil in burgerschapscompetenties onder studenten in het hogeronderwijs. Van beide groepen zijn de burgerschapscompetenties gemeten, evenals de uitkomstindicator stemgedrag en de invloed van de onderwijsmethode en kennisreflectie op burgerschapscompetenties.

Uit de meting van de burgerschapscompetenties blijkt dat voormalige mbo leerlingen op bijna alle componenten van de sociale taken *democratisch handelen* en *maatschappelijk verantwoord handelen* hoger scoren dan voormalige vo leerlingen. Het gaat bij deze competenties voornamelijk om het kennen van sociale regels en politieke besluitvorming. Het is mogelijk dat de focus van het vak een verklaring is voor deze hogere scores. De focus van het vak Loopbaan en Burgerschap ligt op het opvoeden tot gehoorzame burger en dit is te associëren met de burgerschapscompetenties waar voormalige mbo leerlingen hoger op scoren dan vo leerlingen. Het competentiegericht onderwijs in het mbo stuurt aan op het kennen van de regels en het hiernaar handelen. Deze methode richt zich vooral systematische en functionele taakgerichte ontwikkeling en levert leerlingen af die de regels goed kennen en volgen, maar niet perse betere mensen zijn. De nadruk ligt op praktische vaardigheden waardoor de ontwikkeling en onderlinge samenhang van maatschappelijke onderwerpen uit beeld raakt. Maar is het achterliggende idee van democratisch handelen dat we leerlingen opvoeden tot gehoorzame burgers of juist tot burgers die kritisch zijn en deelnemen aan de democratie? Alleen de regels van de democratische rechtstaat kennen en je als keurig burger gedragen is niet voldoende. Het is juist belangrijk dat in een democratische samenleving burgers betrokken zijn, meedenken en als kritisch geïnformeerd burger zijn stem laat horen, door deel te nemen in maatschappelijke debatten, tijdens verkiezingen te stemmen en eventueel zichzelf verkiesbaar te stellen. Het meetinstrument van Van Dam et al. is dan ook beperkt en gebruikt een beperkte uitleg van het begrip democratisch en maatschappelijk handelen.

Daarnaast geven voormalige mbo leerlingen aan dat de onderwijsmethode bij het vak Loopbaan en Burgerschap veel minder actief en de onderwijscultuur minder open is vergeleken met Maatschappijleer. Dit staat haaks op democratisch handelen. Leerlingen moeten juist door actieve lesmethodes betrokken worden bij maatschappelijke onderwerpen en leren discussiëren en debatteren, hierbij is een open onderwijscultuur van groot belang. De focus van het vak Loopbaan en Burgerschap ligt voornamelijk op het aanleren van regels en gedrag en veel minder op het aanleren van kritisch denken en kan eventueel een verklaring hiervan zijn. In lijn hiermee geven voormalige mbo leerlingen aan dat zij tijdens Loopbaan en Burgerschap minder hebben geleerd van de kennis wat betreft de pluriforme samenleving en sociaal-economische vraagstukken. Beide zijn kennisdomeinen waarbij kritische denkvaardigheden belangrijk zijn en die bij Loopbaan en Burgerschap niet opgenomen zijn in de kerntaken en waarschijnlijk ook niet gedoceerd worden.

Voormalige vo leerlingen scoren veel hoger bij de sociale taken *omgaan met conflicten* en *omgaan met verschillen*. Zij scoren zelfs significant hoger met betrekking tot het nadenken over de aard en gevolgen van verschillen tussen mensen, culturele achtergronden van gedrag en processen van in- en uitsluiting. Dit zijn kenmerken van democratisch denken. Voormalige vo leerlingen scoren dan ook significant hoger op

kennisreflectie met betrekking tot de pluriforme samenleving. Zij geven aan significant meer van het vak Maatschappijleer geleerd te hebben over de pluriforme samenleving dan voormalige mbo leerlingen. De focus van Maatschappijleer is mogelijk een verklaring voor de hogere scores van voormalige vo leerlingen ten opzichte van voormalige mbo leerlingen. Vraagstukken rondom de pluriforme samenleving zijn een belangrijk domein binnen Maatschappijleer. Het doel van Maatschappijleer is leerlingen inzicht geven in maatschappelijke ontwikkeling door deze ontwikkelingen te analyseren. De nadruk bij het vak Maatschappijleer ligt op het opleiden tot kritische burgers en veel minder op het aanleren van sociaal gepast gedrag. Het gaat om het toepassen van kennis en niet alleen aanleren hiervan. Ten slotte was er weinig verschil tussen het stemgedrag van beide groepen. Hier geldt voornamelijk hoe hoger de vooropleiding van de student des te eerder de student bereid is te gaan stemmen.

De Nederlandse Vereniging van Leraren Maatschappij geeft in haar analyse van de uitwerking van de Kerntaken van Loopbaan en Burgerschap door de MBO Raad aan dat er een gebrek is aan het verwerven van inzichten in maatschappelijke ontwikkelingen binnen het vak. Uit mijn onderzoek komt naar voren dat het mogelijk is dat het gebrek hieraan leidt tot een lagere score bij voormalige mbo leerlingen op burgerschapscompetenties die een kritisch denkvermogen van burgers vereisen. Andersom geldt dit ook voor burgerschapscompetenties die gericht zijn op het aanleren van sociaal gepast gedrag. Hierin scoren voormalige mbo leerlingen hoger, dit kan mogelijk zijn door de nadruk op deze competenties bij Loopbaan en Burgerschap en in mindere mate bij Maatschappijleer. De vraag is moeten we blij zijn met de verschillen in competenties? Het doel is actieve burgers op te leiden die actief deelnemen aan een democratische samenleving. Is het aanleren van sociaal gepast gedrag dan de manier om dit te bereiken? Waarom wordt er in het mbo geen aandacht besteedt aan analytische vaardigheden en kritisch burgerschap? Is dit te lastig? Veel docenten komen uit een ander vakgebied en kennen de methodiek hiervoor niet voldoende. Of komt het doordat dit niet opgenomen is in de kerntaken van Loopbaan en Burgerschap en er alleen een advies is vanuit de MBO-Raad om hier aandacht aan te besteden, maar dit niet dwingend is?

Eerder is er geen onderzoek gedaan naar de effecten van het verschil tussen Loopbaan en Burgerschap en Maatschappijleer op burgerschapscompetenties op de langere termijn. Dit onderzoek geldt als een verkennend onderzoek en heeft naar voren gebracht dat er twee verschillende opvattingen van burgerschap zijn. Bij Loopbaan en Burgerschap wordt onder burgerschap het kennen van sociale regels en politieke besluitvorming en het hieraan houden verstaan. Bij Maatschappijleer wordt onder burgerschap het actief deelnemen aan de maatschappij als kritisch en goed geïnformeerd analytisch burger verstaan. De wereld wordt echter steeds complexer en het is daarom belangrijk dat jongeren hiermee om leren gaan en als goed geïnformeerd kritisch burgers in deze samenleving participeren. Het is daarom de vraag of leerlingen bij Loopbaan en Burgerschap leren om te gaan met de steeds veranderende samenleving. We vinden het belangrijk dat iedere jongere het onderwijs krijgt dat hen hiertoe in staat stelt. Echter in het mbo wordt alleen de nadruk op het aanleren van regels en het kennen van de politieke besluitvorming gelegd. Komt dit door het competentiegericht onderwijs? Of door de degenereerde positie van het vak?

Voor Maatschappijleer is ook het gevaar dat het vak een steeds minder prominente plek krijgt in het onderwijs en het voor docenten lastig wordt om voldoende aandacht te

besteden aan actieve methodes waarbij kritische en analytisch vaardigheden worden aangeleerd en getoetst.

Tot slot vraag ik mij af wat de gevolgen zijn voor de democratische samenleving wanneer een groot deel van de Nederlandse bevolking geen actieve bijdragen levert aan sociale debatten en niet actief deelneemt aan de politieke besluitvorming? Burgerschapsonderwijs is cruciaal voor sociaal en politiek kritisch en actieve burgers, niet alleen in Nederland, maar ook met het steeds belangrijk worden van de Europese Unie. Er zal daarom in de toekomst kritisch gekeken moeten worden naar burgerschapsonderwijs en dan met name of het doel hiervan bereikt wordt.

2. Referenties

- Andolina, M.W., Jenkins, K., Zukin, C. en Keeler, S. 2003. Habits from Home, Lessons from School: Influences on Youth Civic Engagement. *Ps. Political Science and Politics*. 36(2): 275-280.
- Campbell, J., Bryony, H. en d'Hombres, B. 2006. Does Formal Education Have an Impact on Active Citizenship Behaviour? *JRC Scientific and Technical Reports* 1-25.
- Close, P. 1995. *Citizenship. Europe and Change*. London: Palgrave Macmillan.
- ten Dam, G.; Volman, M.; Westerbeek, K.; Wolfram, P.; Ledoux, G. en Peschar, J. 2003. *Sociale competenties langs de meetlat* Den Haag: Transferpunt Onderwijsachterstanden.
- ten Dam, G.; Geijssel, F.; Reumerman, R. en Ledoux, G. 2010a. Burgerschapscompetenties: de ontwikkeling van een meetinstrument. *Pedagogische Studiën* 87(5): 313-333.
- ten Dam, G.; Geijssel, F.; Reumerman, R.; Ledoux, G. 2010b. *Burgerschaps Meten, Handleiding Voortgezet Onderwijs* Rovict B.V. / Universiteit van Amsterdam: 1-59.
- Dee, T.S. 2004. Are There Civic Returns to Education? *Journal of Public Economics*. 88:1697-1720.
- van Deth, J.W. 1989. Interest in Politics. In: Jennings, M.K. en van Deth, J.W. (eds). *Continuities in Political Action* New York: Walter de Gruyter.
- Eraut, M. 1994. *Developing Knowledge and Competence* London: Falmer Press.
- Examenprogramma Maatschappijleer havo/vwo.
http://www.slo.nl/downloads/archiefExamenprogramma_Maatschappijleer_DEFINITEIF.pdf/ (11/09/2012).
- Gliem, J.A. en Gliem, R. R. 2003. Calculating, Interpreting and Reporting Cronbach's Alpha Reliability Coefficient for Likert-Type Scale. *2003 Conference Columbus Ohio State University*. 82-88.
- Hassad, R. 2009. Development and Validation of a Teaching Practice Scale (TISS) for Instructors of Introductory Statistics at the College Level. *International Association for Statistical Education*. 1-8.
- van Helden, A. 2004. Citizenship - made in Europe: living together starts at School. *Dutch Ministry of Education, Culture and Science*. 1-130.
- Ledoux, G.; Geijssel, G.; ten Dam, G. en Reumerman, R. 2010. Burgerschapscompetenties van jongeren in Nederland. *Kohnstamm Instituut. Universiteit van Amsterdam*. 1-24.
- MBO Raad. 2004. Brondocument Leren en Burgerschap. 1-27.
- MBO Raad. 2007. Brondocument Leren, Loopbaan en Burgerschap. 0-23.
- MBO Raad. 2010. *Loopbaan en Burgerschap in het mbo*. Bunnik: Drukkerij Libertas.
- Milligan, K.; Moretti, E. en Oreopoulos, P. 2003. Does Education Improve Citizenship? Evidence from the U.S. and the U.K. *National Bureau of Economic Research Working Paper 9584*. 1-45.

- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. 2010. www.onderwijsinspectie.nl/onderwerpen/Onderwijsinhoud/Burgerschap+en+sociale+integratie (13/10/2012).
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. 2012a. trendsbeeld.minocw.nl/grafieken/3_1_1_11.php (14.08.2013).
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. 2012b. Kerncijfers 2007 - 2011 Onderwijs Cultuur en Wetenschap. 1-249.
- Neth-ER. 2012. <http://www.neth-er.eu/nl/nieuws/burgerschapsonderwijs-cruciaal-voor-sociaal-en-politieke-bewuste-europeanen> (22/10/2013).
- Nunnally, J.C. 1978. *Psychometric Theory (2nd ed.)* New York: McGraw Hill
- NVLM. 2009. Advies Burgerschapscompetenties in het mbo. nvlm.nl/wordpress/wp-content/uploads/2008/07/advies-NVLM-over-burgerschapscompetenties-in-het-MBO.pdf (01/10/2012).
- van Oenen, S.; Derriks, M.; Goris, M. en Walraven, G. 2001. *Sociale Competentie en de brede School* Utrecht: NIZW
- Olgers, T.; van Otterdijk, T.; Ruijs, G.; de Kievid, J. en Meijs, L. 2010. *Handboek vakdidactiek Maatschappijleer*. Amsterdam: Instituut voor Publiek en Politiek.
- Onderwijsinspectie. 2006. Toezicht op Burgerschap en Integratie. www.onderwijsinspectie.nl/binaries/content/assets/Actueel_publicaties/2006/Toezicht+burgerschap+en+integratie.pdf (13/10/2012).
- Onderwijsraad. 2003. *Onderwijs en Burgerschap*. Den Haag: Onderwijsraad
- Robinson, J. P.; Shaver, P. R. en Wrightsman, L. S. 1991. *Measures of personality and social psychological attitudes* San Diego: Academic Press.
- Schnabel, P.; Noordink, H.; de Weme, B.; en SLO Nationaal expertisecentrum voor leerplanontwikkeling. 2007. Het vak maatschappijwetenschappen Voorstel examenprogramma. *Netzodruk: Enschede* 1-111.
- Torney-Purta, J.; Lehman, R.; Oswald, H. en Schulz, W. 2001. *Citizenship and Education in Twenty-Eight Countries. Civic Knowledge and Engagement at Age Fourteen* Amsterdam: The International Association for the Evaluation of Educational Achievement.
- Vis, J.C.P.M. 1995. *Politieke kennis en politieke vorming Een studie naar de parate kennis van docenten geschiedenis & staatsinrichting en docenten maatschappijleer van politieke zaken* Groningen: Wolters-Noordhoff.
- de Weerd, M. 1999. Sociaal-psychologische determinanten van boerenprotest: collectieve actie frames, onvrede, identiteit en effectiviteit. PhD thesis, Vrije Universiteit Amsterdam.
- de Weerd, M.; Gemmeke, M.; Rigter, J. en van Rij, C. 2005. *Indicators for Monitoring Active Citizenship and Citizenship Education* Amsterdam: Regionplan Beleidsonderzoek.
- Whiteley, P. 2005. *Citizenship Education Longitudinal Study Second Literature Review. Citizenship Education: The Political Science Perspective* London: DfES.

Appendix A - Domeinen Maatschappijleer

Domein A: Vaardigheden	
Subdomein A1: Informatievaardigheden	De kandidaat kan: - voor een vraag bruikbaar bronmateriaal verwerven en er gegevens uit selecteren; - (verworven) informatie verwerken o.a. met behulp van ICT en daaruit beredeneerde conclusies trekken; - een stelling, zowel mondeling als schriftelijk, nuanceren, verdedigen en bestrijden en daarbij gebruikmaken van argumentatievaardigheden.
Subdomein A2: Benaderingswijzen	De kandidaat kan concrete maatschappelijke vraagstukken en ontwikkelingen analyseren en daarbij: - aannemelijk maken wat de relatie is tussen het vraagstuk/probleem en de rechtsstaat, parlementaire democratie, verzorgingsstaat en pluriforme samenleving; - beargumenteren of door het vraagstuk/probleem belangrijke waarden van de rechtsstaat, parlementaire democratie, verzorgingsstaat en pluriforme samenleving in het geding zijn; - beschrijven wat de relatie is tussen het maatschappelijke vraagstuk/probleem en sociale ongelijkheid in de samenleving.
Domein B: Rechtsstaat	
Subdomein B1: Vrijheidsrechten en plichten	De kandidaat kan: - voorbeelden van vrijheidsrechten en plichten die inwoners van Nederland hebben, herleiden tot wetten en artikelen in de Grondwet; - de waarden noemen die aan die grondbeginselen ten grondslag liggen; - uitleggen wat de beginselen van de rechtsstaat zijn.
Subdomein B2: De praktijk van de rechtsstaat	De kandidaat kan aan de hand van voorbeelden de spanning weergeven tussen de beginselen van de rechtsstaat enerzijds en de praktijk zoals die door groepen burgers ervaren wordt anderzijds.
Subdomein B3: Internationale vergelijkingen	De kandidaat kan de waarden en praktijk van de rechtsstaat in Nederland vergelijken met die van enkele andere westerse landen.
Domein C: Parlementaire democratie	
Subdomein C1: Politieke rechten; de structuur van de democratie	De kandidaat kan: - voorbeelden van politieke rechten die inwoners van Nederland hebben, herleiden tot artikelen in de Grondwet; - de waarden noemen die aan democratie ten grondslag liggen; - de structuur van de representatieve democratie in Nederland uitleggen op gemeentelijk, provinciaal en landelijk niveau; - de structuur van de vertegenwoordiging op EU-niveau uitleggen.

Subdomein C2: De praktijk van de parlementaire democratie	De kandidaat kan: - de fasen in het proces van politieke besluitvorming op gemeentelijk, provinciaal en nationaal niveau beschrijven; - de rol van massamedia bij politieke besluitvorming beschrijven; - dilemma's herkennen die samenhangen met de uitgangspunten van de democratie en de hoofdlijnen van de politieke discussie hierover weergeven.
Subdomein C3: Internationale vergelijking en internationale organisaties	De kandidaat kan aangeven welke gevolgen de vorming van de Europese Unie heeft voor de politieke rechten van de Europese burger.
Domein D: Verzorgingsstaat	
Subdomein D1: Geschiedenis van de verzorgingsstaat	De kandidaat kan uitleggen onder invloed van welke factorende verzorgingsstaat zich in Nederland heeft ontwikkeld na de tweede wereldoorlog en welke actoren erbij betrokken zijn
Subdomein D2: Sociale rechten en plichten; kenmerken van de verzorgingsstaat	De kandidaat kan: - voorbeelden van sociale rechten en plichten die inwoners van Nederland hebben, herleiden tot wetten en artikelen in de Grondwet; - de waarden noemen die ten grondslag liggen aan de verzorgingsstaat; - kenmerken van de Nederlandse verzorgingsstaat beschrijven.
Subdomein D3: De praktijk van de verzorgingsstaat	De kandidaat kan: - hoofdlijnen aangeven van politieke discussies over de praktijk van de verzorgingsstaat; - de relatie tussen de verzorgingsstaat en sociale ongelijkheid uitleggen.
Subdomein D4: Internationale vergelijking en internationale organisaties	De kandidaat kan aangeven welke gevolgen de vorming van de Europese Unie heeft voor de sociale rechten van de Europese burger.
Domein E: Pluriforme samenleving	
Subdomein E1: Geschiedenis van de pluriforme samenleving	De kandidaat kan uitleggen onder invloed van welke factoren de huidige pluriforme samenleving in Nederland is ontstaan en welke actoren erbij betrokken zijn.
Subdomein E2: Grondrechten die horen bij de pluriforme samenleving	De kandidaat kan: - voorbeelden van grondrechten die horen bij de pluriforme samenleving, herleiden tot artikelen in de Grondwet; - de waarden noemen die ten grondslag liggen aan de grondrechten; - uitleggen wat het verschil is tussen morele verplichtingen en plichten; - kenmerken van een pluriforme samenleving beschrijven.

Subdomein E3: De praktijk van de pluriforme samenleving	De kandidaat kan: - op basis van bronnen de verschillen in leefomstandigheden, gewoonten en gebruiken van (afstammelingen van) migranten enerzijds en de autochtone meerderheid van de bevolking anderzijds verklaren; - het beleid van de politiek ten aanzien van etnische minderheden en vreemdelingen/asielzoekers terugvoeren op (inter)nationale documenten; - de standpunten van politieke partijen met betrekking tot vluchtelingen en migranten vergelijken en becommentariëren.
Subdomein E4: Internationale vergelijking en internationale organisaties	De kandidaat kan aangeven welke gevolgen de Europese integratie heeft voor de Nederlandse cultuur en identiteit.

Appendix B - Surveyvragen

Beste student,

Bedankt dat je 10 minuten de tijd wil nemen om mij te helpen met mijn onderzoek naar burgerschapscompetenties in het Hoger onderwijs. Het doel van dit onderzoek is het meten van burgerschapscompetenties van voormalige mbo en havo/vwo leerlingen voor mijn post-master scriptie voor Docent Maatschappijleer aan de Universiteit van Twente.

De door jouw verstrekte informatie wordt anoniem verwerkt. Voor het slagen van dit onderzoek is het belangrijk dat je alle vragen invult. Er zijn geen juiste of onjuiste antwoorden, de antwoorden die jij geeft zijn op basis van jouw inzicht, ervaring of mening.

Heb je vragen naar aanleiding van dit onderzoek dan kun je contact opnemen met Eveline Dijkdrenth: e.f.dijkdrenth@student.utwente.nl

Nogmaals bedankt!

---

1 Geslacht: ☐ man
☐ vrouw

2 Vooropleiding: ☐ mbo
☐ havo
☐ vwo
☐ Overige (geef nadere toelichting)

3. Studierichting op het hbo:

4. Studiejaar: ☐ 1
☐ 2
☐ 3
☐ 4
☐ 5
☐ 6
☐ 7
☐ 8
☐ Al afgestudeerd

5. Beantwoord de volgende vragen

	Zeker niet	Waarschijnlijk niet	Waarschijnlijk wel	Zeker wel
Ga je bij de volgende Tweede Kamer verkiezingen te stemmen?	☐	☐	☐	☐
Ga je bij de volgende Gemeenteraad verkiezingen te stemmen?	☐	☐	☐	☐
Ga je bij de volgende Provinciale Staten verkiezingen te stemmen?	☐	☐	☐	☐
Ga je bij de volgende verkiezingen van de Europese Unie te stemmen?	☐	☐	☐	☐

6. Ben je het eens met de volgende uitspraken?

	Erg mee oneens	Oneens	Mee eens	Erg mee eens
Mensen moeten goed naar elkaar luisteren, ook al verschillen ze van mening	☐	☐	☐	☐
Als iemand tijdens een samenwerkingsproject het ergens mee oneens is, moet hij/zij de kans krijgen om dat uit te leggen	☐	☐	☐	☐
In een discussie moet iedereen de kans krijgen om iets te zeggen	☐	☐	☐	☐
Ik wil graag met anderen praten over wat er gebeurt in de wereld	☐	☐	☐	☐
Als er gediscussieerd wordt over een onderwerp uit het nieuws, wil ik er ook graag iets over zeggen	☐	☐	☐	☐
Sterke schouders moeten de zware lasten dragen	☐	☐	☐	☐
Als iemand op straat wordt uitgescholden, wil ik voor hem of haar opkomen.	☐	☐	☐	☐
Als ik afval heb en ik loop op straat, dan zoek ik een prullenbak en anders neem ik het mee naar huis.	☐	☐	☐	☐
Je moet je excuses aanbieden wanneer je iets fout gedaan hebt.	☐	☐	☐	☐
Het is normaal dat je meehelpt in het huishouden van je ouders	☐	☐	☐	☐
Als een studiegenoot of collega lang ziek is dan vind ik dat iemand vanuit de studie of van het werk op bezoek moet gaan	☐	☐	☐	☐
Ik vind het belangrijk dat ik mij inzet voor een rechtvaardige wereld	☐	☐	☐	☐
Ik ben nieuwsgierig naar hoe mensen in andere landen leven	☐	☐	☐	☐
Ik vind het goed iets te leren over andere culturen	☐	☐	☐	☐
Ik vind het leuk om iets te weten van verschillende soorten religies	☐	☐	☐	☐
Verskillende soorten culturen in de samenleving maken het leven leuker	☐	☐	☐	☐
Ik vind het leuk om mensen te kennen met een andere religieuze achtergrond	☐	☐	☐	☐
Ik vind het leuk om te gaan met mensen die uit een andere cultuur komen	☐	☐	☐	☐
Ik vind het belangrijk om andere denkbeelden en culturen te respecteren	☐	☐	☐	☐
Als iemand een andere mening heeft dan ik ben ik bereid ernaar te luisteren	☐	☐	☐	☐

7. Hoe goed ben jij hierin?

	Helemaal niet goed	Niet zo goed	Best wel goed	Heel goed
Het duidelijk maken van wat jij vindt	☐	☐	☐	☐
Het vasthouden van jouw mening, als je echt gelijk hebt	☐	☐	☐	☐
Opkomen voor jouw opvatting	☐	☐	☐	☐
Anderen laten uitspreken	☐	☐	☐	☐
Luisteren naar de redenen waarom anderen verschillende keuzes maken	☐	☐	☐	☐
Begrijpen hoe een ander denkt	☐	☐	☐	☐
Indenken hoe een ander zich voelt en daarmee rekening houden.	☐	☐	☐	☐
Je voorstellen hoe een ander zich voelt wanneer hij/zij door jou wordt beoordeeld	☐	☐	☐	☐
Bij een conflict het weer bijleggen	☐	☐	☐	☐
Bij een conflict begrijpen wat de ander voelt	☐	☐	☐	☐
Bij een conflict een oplossing verzinnen waarmee iedereen tevreden is	☐	☐	☐	☐
Je aanpassen aan andermans regels en gewoonten	☐	☐	☐	☐
Je normaal gedragen in een onbekende omgeving	☐	☐	☐	☐
Je taalgebruik aanpassen aan degene met wie je spreekt	☐	☐	☐	☐
Rekening houden met de wensen van anderen als je samen een beslissing moet nemen	☐	☐	☐	☐
Indenken hoe een ander zich voelt en daarmee rekening houden	☐	☐	☐	☐
Bij een conflict zoeken naar oplossingen	☐	☐	☐	☐
Bij een conflict het standpunt van de ander begrijpen	☐	☐	☐	☐

8. Hoe vaak denk jij hier over na?

	(Bijna) Nooit	Heel af en toe	Vrij vaak	Vaak
Gelijke rechten voor mensen van niet Westerse afkomst	☐	☐	☐	☐
Of de overheid luistert naar mensen die verandering willen	☐	☐	☐	☐
Of er naar studenten geluisterd wordt op jouw Hogeschool	☐	☐	☐	☐
Of er in de samenleving genoeg rekening gehouden wordt met wat mensen willen	☐	☐	☐	☐
Hoe je kan zorgen voor verandering in jouw omgeving	☐	☐	☐	☐
Of er meer geluisterd moet worden naar minderheden	☐	☐	☐	☐
Hoe het komt dat er welvarende en arme landen zijn	☐	☐	☐	☐
Of het onrechtvaardig is dat er grote inkomensverschillen bestaan tussen groepen mensen	☐	☐	☐	☐
Hoe discriminatie tegenover migranten tegen gegaan kan worden	☐	☐	☐	☐
Hoe het komt dat allochtonen vaak minder hoog opgeleid zijn dan autochtonen	☐	☐	☐	☐
Wat jij kan doen voor mensen in Nederland die moeilijk rond kunnen komen van hun salaris of uitkering	☐	☐	☐	☐
Wat jij kan betekenen voor arme mensen in ontwikkelingslanden	☐	☐	☐	☐

9. Hoe vaak denk jij hier over na?

	(Bijna) Nooit	Heel af en toe	Vrij vaak	Vaak
Of geloof iets uitmaakt voor hoe je bent.	☐	☐	☐	☐
Waarom sommige vrouwen een hoofddoek willen dragen.	☐	☐	☐	☐
Waarom sommige ouders hun kinderen verbieden om te gaan met kinderen uit een andere cultuur.	☐	☐	☐	☐
Hoe het komt dat sommige mensen zich verheven voelen.	☐	☐	☐	☐
Hoe het komt dat mensen van verschillende afkomst weinig met elkaar omgaan.	☐	☐	☐	☐
Waarom sommige mensen niet met andere mensen willen omgaan.	☐	☐	☐	☐
Waarom sommige internationale conflicten ontstaan	☐	☐	☐	☐
Wat de belangen zijn van verschillende partijen in nationale of internationale conflicten	☐	☐	☐	☐
Wat gedaan kan worden om conflicten te voorkomen	☐	☐	☐	☐

10. Na het volgen van het vak Maatschappijleer of Loopbaan en Burgerschap heb ik meer kennis van:

	Zeer mee eens	Mee eens	Neutraal	Oneens	Zeer mee oneens
De functies van de massamedia voor democratische besluitvorming	☐	☐	☐	☐	☐
Politieke stromingen en hun visie op de maatschappij	☐	☐	☐	☐	☐
Taken van regering en parlement en de verhouding tussen beide organen.	☐	☐	☐	☐	☐
Wijze waarop overheidsbeleid tot stand komt.	☐	☐	☐	☐	☐
Mate waarin en de manier waarop individuele burgers en belangen- of pressiegroepen de politieke besluitvorming kunnen beïnvloeden	☐	☐	☐	☐	☐
De oorzaken en motieven van de komst van de belangrijkste etnische groepen naar Nederland.	☐	☐	☐	☐	☐
Het ontstaan van (nieuwe) maatschappelijke vraagstukken door de aanwezigheid van groepen met (zeer) verschillende normen en waarden.	☐	☐	☐	☐	☐
Culturele en sociaal-economische oorzaken voor spanningen tussen verschillende bevolkingsgroepen.	☐	☐	☐	☐	☐
De rol van de overheid op het gebied van arbeid en de verzorgingsstaat.	☐	☐	☐	☐	☐
Verschuiven politieke ideeën over economische ongelijkheid	☐	☐	☐	☐	☐
De relatie tussen de verzorgingsstaat en sociale ongelijkheid.	☐	☐	☐	☐	☐

11. Hoe waardevol beschouw jij de kennis die je bij het vak Maatschappijleer of Loopbaan en Burgerschap hebt opgedaan op een schaal van 1 tot 10? (1 totaal niet waardevol - 10 zeer waardevol, ik gebruik de kennis iedere dag). Licht je antwoord kort toe.

12. De volgende vragen gaan over de lessen Maatschappijleer of Loopbaan en Burgerschap.

Geef van de volgende vragen aan wat op jou van toepassing is.

	Nooit	Zelden	Soms	Vaak
Het was mogelijk om openlijk het oneens te zijn met de docent over politieke of sociale issues tijdens de les	☐	☐	☐	☐
Het was mogelijk om openlijk het oneens te zijn met andere leerlingen over politieke of sociale issues tijdens de les	☐	☐	☐	☐
Ik kon mijn mening uiten in de klas, zelfs wanneer mijn mening anders was dan dat van de meeste van de leerlingen	☐	☐	☐	☐
De docent moedigde discussie over verschillende sociale en politieke issues aan	☐	☐	☐	☐
Ik kon invloed uitoefenen op het beleid van de school door middel van bijvoorbeeld een leerlingenraad	☐	☐	☐	☐
De docent was voornamelijk aan het woord	☐	☐	☐	☐
De lessen waren afwisselend	☐	☐	☐	☐

19. Had je het idee op het moment dat je het vak Maatschappijleer of Loopbaan en Burgerschap volgde dat het relevant was wat je leerde?

20. Hoe kijk je nu aan tegen de relevantie van de lesstof van Maatschappijleer of Loopbaan en Burgerschap? Is je mening veranderd?

Bedankt voor je medewerking!

Appendix C Originele vragen *Burgerschap Meten*

Screenshots van het originele document

Burgerschap Meten - Handleiding, versie 1.0
© Rovict BV / Universiteit van Amsterdam

4.2. Inhoud van het instrument Burgerschapscompetenties

In deze paragraaf worden de vragen uit de vragenlijst voor de leerlingen gepresenteerd. Per sociale taak worden allereerst de attitude-, de vaardigheids- en de reflectievragen gegeven. De kennisvragen staan apart. De component kennis neemt namelijk een bijzondere plaats in de burgerschapscompetenties van jongeren in: terwijl attitude, vaardigheid en reflectie bij elke sociale taak nauw met elkaar samenhangen, is kennis een relatief zelfstandig onderdeel van burgerschap (zie ook hoofdstuk 9: Presenteren en interpreteren van de resultaten)³.

Democratisch handelen: attitude, vaardigheid en reflectie

Attitude 1: ieders stem willen horen

Hoe goed past een uitspraak bij jou?

Mensen moeten goed naar elkaar luisteren, ook al verschillen ze van mening.
Als iemand in de klas het ergens mee oneens is, moet hij/zij de kans krijgen om dat uit te leggen.
In een discussie moet iedereen de kans krijgen om iets te zeggen.

Attitude 2: kritische bijdrage willen leveren

Hoe goed past een uitspraak bij jou?

Ik wil graag met anderen praten over wat er in de wereld gebeurt.
Als we in de klas praten over een onderwerp uit het nieuws, wil ik daar ook wel iets over zeggen.
Ik vind het belangrijk dat kinderen en jongeren zich inzetten voor een rechtvaardige wereld.

Vaardigheid 1: opkomen voor de eigen mening

Hoe goed ben jij hier in?

In een discussie duidelijk maken wat je vindt.
Vasthouden aan je eigen mening, als je echt gelijk hebt.
Opkomen voor je opvatting.

Vaardigheid 2: luisteren naar de mening van anderen

Hoe goed ben jij hier in?

Anderen uit laten spreken.
Luisteren naar de redenen waarom anderen iets anders kiezen.
Snappen hoe een ander denkt.

Reflectie: nadenken over rechten en macht

Hoe vaak denk jij hierover na?

Gelijke rechten van mensen met een verschillende huidskleur.
Of de regering genoeg luistert naar mensen die veranderingen willen.

³ Dam, G. ten, Geijssel, F., Ledoux, G., & Reumerman, R. (2010). Burgerschapscompetenties: de ontwikkeling van een meetinstrument. *Pedagogische Studien*.

Burgerschap Meten - Handleiding, versie 1.0
© Rovict BV / Universiteit van Amsterdam

Of er naar leerlingen wordt geluisterd op jouw school.
Of er in je klas genoeg rekening gehouden wordt met wat iedereen wil.
Hoe je kan zorgen dat er wat verandert op school.
Of je meer zou moeten luisteren naar leerlingen die nauwelijks iets durven zeggen.

Maatschappelijk verantwoord handelen: attitude, vaardigheid en reflectie

Attitude: een ander willen helpen / niet schaden

Hoe goed past een uitspraak bij jou?

Mensen die genoeg verdienen, moeten samen zorgen voor de mensen die het minder goed hebben.
Als een klasgenoot van mij op straat wordt uitgescholden, wil ik voor hem of haar opkomen.
Als ik met vrienden in het park een picknick heb gehad, is het normaal dat we de rommel opruimen.
Je moet sorry zeggen als je iets hebt gedaan waar de ander verdriet van heeft.
Het is normaal dat je meehelpt in het huishouden (bijvoorbeeld met afwassen, tafeldekken, opruimen, schoonmaken).
Als een klasgenoot lang ziek is, vind ik dat er iemand uit de klas bij hem op bezoek moet gaan.

Vaardigheid (combinatie maatschappelijk verantwoord handelen en omgaan met conflicten): invoelingsvermogen en begrip tonen voor de ander

Hoe goed ben jij in ...

...indenken hoe een ander zich voelt en daarmee rekening houden.
...je voorstellen hoe een ander zich voelt als jij een mening over hem of haar geeft.
...bij een ruzie weer vrienden maken.
...bij een ruzie begrijpen wat de ander voelt.
...bij een ruzie een oplossing verzinnen waarmee iedereen tevreden is.

Reflectie: nadenken over rechtvaardigheid

Hoe vaak denk jij hierover na?

Hoe het komt dat er rijke en arme landen zijn.
Of het eerlijk of oneerlijk is dat sommige kinderen meer vrienden hebben dan andere.
Hoe het komt dat sommige leerlingen pesten.
Hoe het komt dat sommige leerlingen graag de baas spelen.
Wat jij kan doen om te zorgen dat er minder gepest wordt op school.
Wat jij kan doen voor mensen die het minder goed hebben dan jij.

Omgaan met conflicten: attitude, vaardigheid en reflectie

Attitude: standpunt van de ander serieus willen nemen

Hoe goed past een uitspraak bij jou? Als ik ruzie heb dan...

wil ik rekening houden met de ander.
wil ik met de ander goed blijven omgaan, ook als we het niet eens worden.
probeer ik de ander serieus te nemen.
wil ik uitzoeken waar we het eens zijn en waar we van mening verschillen.
ben ik bereid een oplossing te zoeken waar we allebei tevreden mee kunnen zijn.

Burgerschap Meten - Handleiding, versie 1.0
© Rovict BV / Universiteit van Amsterdam

wil ik wel toegeven als ik merk dat ik ongelijk heb.

Vaardigheid (combinatie maatschappelijk verantwoord handelen en omgaan met conflicten): invoelingsvermogen en begrip tonen voor de ander (zie ook hierboven)

Hoe goed ben jij in...

- ...indenken hoe een ander zich voelt en daarmee rekening houden.
- ...je voorstellen hoe een ander zich voelt als jij een mening over hem of haar geeft.
- ...bij een ruzie weer vrienden maken.
- ...bij een ruzie begrijpen wat de ander voelt.
- ...bij een ruzie een oplossing verzinnen waarmee iedereen tevreden is.

Reflectie: nadenken over ontstaan en oplossen van conflicten

Hoe vaak denk jij achteraf bij ruzies na over...

- of de ander misschien toch gelijk had.
- hoe de ruzie voorkomen had kunnen worden.
- wat je zelf fout hebt gedaan.
- waarom de ander zich zo heeft gedragen.
- of je in een andere situatie hetzelfde zou doen.
- of je het beter anders had kunnen aanpakken.
- of je genoeg hebt gedaan om de ruzie op te lossen.
- wat jijzelf hebt gedaan waardoor de ruzie ontstond.

Omgaan met verschillen: attitude, vaardigheden en reflectie

Attitude: positieve attitude ten aanzien van verschillen tussen mensen

Hoe goed past een uitspraak bij jou?

- Ik ben er nieuwsgierig naar hoe mensen in andere landen leven.
- Ik vind het goed iets te leren over andere culturen.
- Ik vind het leuk om iets te weten van verschillende soorten geloof.
- Verschillen in culturen maken het leven leuker.
- Ik vind het leuk om mensen te kennen die een ander geloof hebben.
- Ik vind het leuk om te gaan met mensen die andere gewoonten hebben dan ik.

Vaardigheid: aanpassen aan anderen

Hoe goed ben jij hier in?

- Je aanpassen aan andermans regels en gewoonten.
- Je normaal gedragen in een onbekende omgeving.
- Je taalgebruik aanpassen aan degene met wie je spreekt.
- Rekening houden met de wensen van anderen als je samen een beslissing moet nemen.

Burgerschap Meten - Handleiding, versie 1.0
© Rovict BV / Universiteit van Amsterdam

Reflectie: nadenken over verschillen en in- en uitsluiting

Hoe vaak denk jij hierover na?

Of geloof iets uitmaakt voor hoe je bent.

Waarom sommige meisjes een hoofddoek willen dragen.

Waarom sommige ouders hun kinderen verbieden om te gaan met kinderen uit een andere cultuur.

Hoe het komt dat sommige kinderen zichzelf beter vinden dan een ander.

Hoe het komt dat mensen van verschillende afkomst weinig met elkaar omgaan (*afkomst* is: waar je geboren bent, wie je ouders zijn).

Hoe het komt dat je het ene kind eerder als vriend uitkiest dan het andere kind.

Waarom sommige kinderen niet met andere kinderen willen omgaan.

Hoe het komt dat sommige klassen bestaan uit allemaal groepjes die niet zo veel met elkaar te maken willen hebben.

Kennis met betrekking tot de vier sociale taken

Kennis: kennis over democratie

- Wetten (zijn).....
- Dat er verschillende politieke partijen zijn is belangrijk omdat .....
- In Nederland bestaan verschillende kranten en televisiezenders. Dat is belangrijk omdat.....
- Een land wordt 'ondemocratisch' genoemd als.....
- Je leraar/lerares zoekt vijf leerlingen om het schoolfeest te organiseren. Wat is een democratische manier om die leerlingen te kiezen?
- Alle kinderen hebben recht .....
- Een groepje kinderen wil graag een speelplaats in hun straat. Hoe kunnen ze dat op een democratische manier bereiken?
- Jullie mogen met de klas een plan maken voor de schoolreis. Bij het praten erover moet jij zorgen dat de democratische spelregels gebruikt worden. Waar let je dan op?

Kennis: kennis over maatschappelijk verantwoord handelen

- Waarom is het verboden om te roken in de bus of de trein?
- Je merkt dat je fiets is gestolen. Wat kun je nu *het beste* doen?
- In een sportwedstrijd neemt de scheidsrechter een foute beslissing, tégen jouw team. Wat hoor je dan te doen?
- Toen je boos was, heb je de buurman flink uitgescholden. Wat kun je nu *het beste* doen?
- Je hebt per ongeluk de fiets van je klasgenoot beschadigd. Niemand heeft het gezien. Wat kun je *het beste* doen?
- Je komt moe uit school en je zit in een volle bus, vlak bij de ingang. Er stapt een oude man in. Wat moet je doen?

Kennis: kennis over omgaan met conflicten

- Je wilt samen met twee vrienden of vriendinnen iets gaan doen, maar jullie willen alle drie iets anders. Wat is *de beste* oplossing?
- Op het schoolplein hebben een paar kinderen met jouw vriend(in) flinke ruzie. Ze schelden, schreeuwen en duwen. Je weet niet waar de ruzie over gaat. Andere kinderen hebben zich

Burgerschap Meten - Handleiding, versie 1.0
© Rovict BV / Universiteit van Amsterdam

er al mee bemoeid, maar het houdt niet op. Wat kun je *het beste* doen?

- Je krijgt een hevige ruzie met een klasgenoot. Achteraf blijkt dat je zelf fout was. Wat kun je *het beste* doen?
- Je vriendengroep pest jouw vriendelijke buurvrouw. Dat vind je vervelend, maar je wilt ook geen ruzie. Wat kun je *het beste* doen?
- Je hebt ruzie met een vriend of vriendin. Jullie zeggen nare dingen tegen elkaar en de ruzie dreigt steeds erger te worden. Wat kun je *het beste* doen?
- De afspraak bij jullie thuis is dat iedereen om de beurt afwast. Je zus eet, op haar afwasdag, vaak bij haar vriendin. Jij moet daardoor extra vaak afwassen. Dat vind je niet leuk. Wat kun je *het beste* doen?
- Jullie mogen in de klas samen beslissen wat je gaat doen op de sportdag. De meeste leerlingen willen het balspel dat ook jij leuk vindt, maar niet iedereen is het daarmee eens. Wat is *de beste* oplossing?

Kennis: kennis over omgaan met verschillen

- Het is een vooroordeel als iemand zegt dat.....
- Wim is vaak heel druk in de klas. Hij mag soms zomaar even de klas uit van zijn lerares. Waarom doet de lerares dat?
- Sharona is een Surinaams meisje van 16. Zij zoekt een baan in een winkel. Wanneer is het discriminatie als zij de baan niet krijgt?
Als de baas van de winkel tegen haar zegt.....
- Welke van de volgende uitspraken is waar?
- Uitspraken zoals 'dikke mensen zijn gezellig', 'blonde meisjes zijn dom', 'mooie mensen zijn goed' zijn voorbeelden van.....
- Thuis bij Esra, een Turks meisje, is het gewoonte de schoenen uit te doen. Anouk die bij Esra gaat spelen, hoeft dat thuis niet. Wat kan Anouk *het beste* zeggen?

Algemene vragen

De vragenlijst voor leerlingen bevat ten slotte een aantal vragen naar de achtergrond van leerlingen, zoals leeftijd, geslacht, geboorteland ouders en opleiding ouders. Deze vragen zijn bedoeld om in geanonimiseerd vervolgonderzoek vergelijkingen tussen groepen leerlingen mogelijk te maken. Deze gegevens worden niet gebruikt voor analyses van individuele leerlingen en vormen dus geen bedreiging voor de anonimiteit. Tevens zijn in de vragenlijst vragen opgenomen over de wijze waarop leerlingen en leraren op school met elkaar omgaan, en over de (burgerschaps)activiteiten die leerlingen binnen en buiten de school uitvoeren. Deze vragen zijn bedoeld voor vervolgonderzoek naar de ontwikkeling van burgerschap.